ŻYDOWSKI SAMORZĄD ZIEMSKI

W KORONIE (XVII-XVIII WIEK)

ŹRÓDŁA

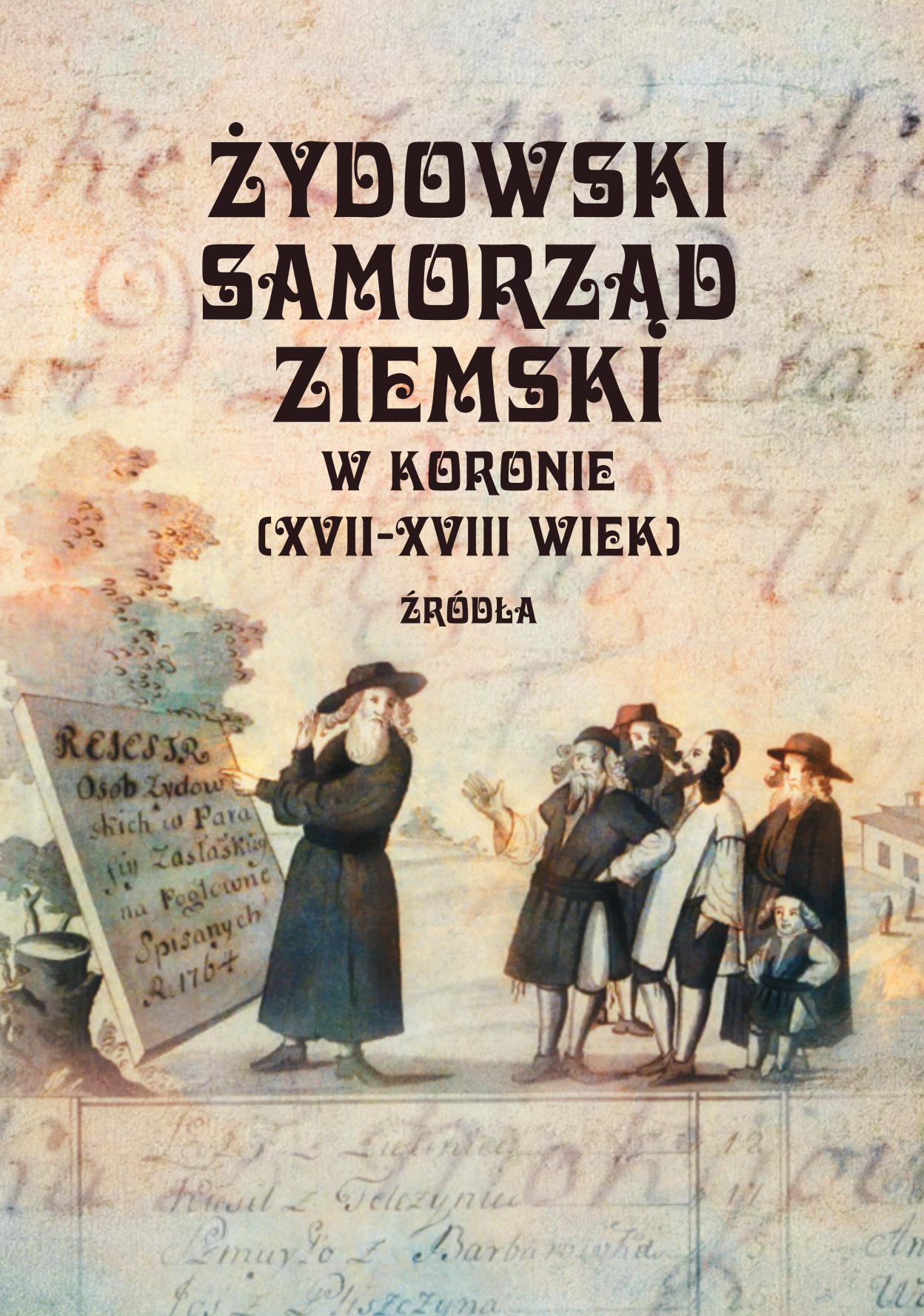

Żydowski samorząd ziemski w Koronie (XVII-XVIII wiek)

Źródła

Jewish Territorial Self-Government in the Crown in the Seventeenth and Eighteenth Centuries

Sources

Żydowski samorząd ziemski w Koronie (XVII-XVIII wiek)

Źródła

Wprowadzenie i opracowanie
Adam Kaźmierczyk
Przemysław Zarubin

Kraków

© Copyright by Adam Kaźmierczyk, Przemysław Zarubin, 2019

Recenzenci/Reviewers: prof. dr hab. Henryk Gmiterek
prof. dr hab. Waldemar Kowalski
Redakcja/Copy-editing: Irena Gubernat
Korekta/Proofreading: Sean Martin
Konsultanci/Consultants: j. łacińskiego dr hab. Krzysztof Pawłowski
j. staropolskiego dr Mariusz Leńczuk
j. hebrajskiego (transkrypcja i tłumaczenie) dr hab. Maciej Tomal
Tłumaczenie na j. angielski/English translation: Anna Sekułowicz
Projekt okładki/Cover design: Igor Stanisławski
Okładka na podstawie rękopisu z Archiwum Narodowego w Krakowie, sygn. ASang rkps 1023 / Cover based on a manuscript from the National Archives in Krakow, sign. ASang rkps 1023

Publikacja dofinansowana przez Uniwersytet Jagielloński ze środków na projekty badawcze nr 0041/NPRH2/H11/81/2012 – Żydowski samorząd ziemski w Koronie w XVII-XVIII wieku
Publication financed by the Jagiellonian University with funds for research projects no. 0041/NPRH2/H11/81/2012 – Jewish Territorial Self-Government in the Crown in the Seventeenth and Eighteenth Centuries

NARODOWY PROGRAM ROZWOJU HUMANISTYKI

ISBN 978-83-8138-057-7
https://www.doi.org/10.12797/9788381380577

KSIĘGARNIA AKADEMICKA
ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel./faks: 12 431 27 43, 12 421 13 87
e-mail: akademicka@akademicka.pl
Księgarnia internetowa: www.akademicka.pl

Pamięci Profesorów
Józefa Andrzeja Gierowskiego
i Jakuba Goldberga

Wprowadzenie

Wydawnictwo powstało w wyniku realizacji projektu badawczego NPRH *Żydowski samorząd ziemski w Koronie w XVII-XVIII wieku*, którego celem było zebranie korpusu dokumentów dotyczących żydowskiego samorządu terytorialnego, znajdujących się w różnych zespołach archiwalnych w okresie od jego powstania (ok. 1580 r.) do likwidacji przez sejm konwokacyjny w 1764 r. Żydzi aszkenazyjscy, którzy osiedlili się w Koronie Polskiej, a następnie rozwinęli najliczniejszą diasporę żydowską w ówczesnym świecie, stworzyli również wyjątkową strukturę samorządu ziemskiego. Niestety mimo fascynacji wielu badaczy fenomenem Sejmu Czterech Ziem czy samorządem żydowskim postęp badań nad tymi instytucjami był utrudniony ze względu na zniszczenie wielu źródeł częściowo przez zaborców, innych w wyniku strat poniesionych w trakcie II wojny światowej, a szczególnie w czasie powstania warszawskiego. Nie przetrwały oryginalne księgi wpisów ziemstw i waadów (w przeciwieństwie do waadu litewskiego), ale także instytucji państwa polsko-litewskiego – skarbu koronnego, trybunałów koronnych (zwłaszcza skarbowego), sądu asesorskiego, wielu kluczowych sądów grodzkich. Pozostałe dokumenty są rozproszone w archiwaliach różnej proweniencji i trudno dostępne (głównie ze względu na rozproszenie i stan zachowania). Większość z nich przetrwała w aktach sądów nieżydowskich, zwłaszcza grodzkich, które traktowane były jako księgi wieczyste.

Ze zrozumiałych względów największe zainteresowanie budziły dzieje Sejmu Czterech Ziem, którego jedyną do dziś monografią jest *Sejm Żydów Korony 1623-1764* Anatola Leszczyńskiego[1]. Pierwszej próby zgromadzenia źródeł dotyczących waadu koronnego podjął się Izrael Halperin[2]. Nowsze ustalenia dotyczące funkcjonowania tej instytucji, ale także niższych szczebli samorządu

---

[1] A. Leszczyński, *Sejm Żydów Korony 1623-1764*, Warszawa 1994. Tytuł tej pracy nie do końca oddaje jej zawartość, w rzeczywistości autor znaczną część pracy poświęcił też niższym szczeblom samorządu żydowskiego.

[2] *Pinkas Waad Arba Aracot* (Kronika Sejmu Czterech Ziem, hebr.); *Acta Congressus Generalis Judaeorum Regni Poloniae (1580-1764)*, wyd. I. Halperin, Jerozolima 1945 oraz nowe wydanie, poszerzone przez I. Bartala, Jerozolima 1986.

żydowskiego zawiera też wydawnictwo źródłowe *Sejm Czterech Ziem. Źródła*, obejmujące dokumenty dotyczące tych instytucji w językach nieżydowskich[3]. Ważną monografią, choć zawierającą dyskusyjne tezy, jest studium źródłoznawcze Judith Kalik dotyczące żydowskiej autonomii w XVIII w., opracowane na podstawie dyspartymentów pogłównego pochodzących z zespołu Archiwum Skarbu Koronnego przechowywanego w AGAD w Warszawie[4]. Cały rozdział o problematyce struktur żydowskiej samorządności poświęcił w swej syntezie Antony Polonsky[5]. W ostatnich latach opublikowano kilka artykułów poświęconych zbliżonym zagadnieniom autorstwa Adama Kaźmierczyka, Przemysława Zarubina, który przybliża problematykę ziemstwa lubelskiego, czy Ewy Wroczyńskiej o okręgu tykocińskim[6].

Zdaniem większości badaczy zarówno Sejm Czterech Ziem, jak i samorząd terytorialny Żydów powstały ze względu na konieczność poboru podatków, a zwłaszcza tzw. pogłównego żydowskiego[7]. Do 1539 r. Żydzi w Koronie tradycyjnie corocznie płacili podatek dla króla, jednak potrzeby wojenne wymuszały nakładanie specjalnych obciążeń na rzecz państwa. Już w 1496 r.

---

3 *Sejm Czterech Ziem. Źródła*, wyd. J. Goldberg, A. Kaźmierczyk, Warszawa 2011 (dalej: SCZ). Tu także starsza literatura przedmiotu wydana do tego czasu.

4 J. Kalik, *Scepter of Judah. The Jewish Autonomy in the Eighteenth Century Crown Poland*, Leiden 2009. Zob. też recenzję tej książki A. Kaźmierczyk, „Kwartalnik Historyczny" R. 118, 2011, s. 577-583 oraz artykuł J. Kalik, *Reassessment of the Jewish Poll-Tax Assessment Lists from Eighteenth-Century Crown of Poland*, [w:] *New Directions in the History of the Jews in the Polish Lands*, eds. A. Polonsky, H. Węgrzynek, A. Żbikowski, Boston 2018, s. 255-260.

5 A. Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, vol. I: *1350 to 1881*, Oxford–Portland, Oregon 2010, s. 40-67.

6 A. Kaźmierczyk, *Konwersja, jichus i walka o władzę w ziemstwie krakowsko-sandomierskim w latach czterdziestych XVIII wieku*, [w:] *W poszukiwaniu religii doskonałej? Konwersja a Żydzi*, red. A. Jagodzińska, Wrocław 2012, s. 31-47; idem, *Czy rzeczywiście niezależni? Samorząd terytorialny Żydów a ustrój Rzeczypospolitej*, [w:] *Studia z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej*, red. W. Bondyra [et al.], Lublin 2018, s. 93-107; P. Zarubin, *Żydzi ziemstwa lubelskiego w wiekach XVII-XVIII*, [w:] *ibidem*, s. 663-682; E. Wroczyńska, *Wpływ kahału tykocińskiego na powstawanie i rozwój gmin nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej żydowskich na Podlasiu w świetle pinkasu tykocińskiego 381-566 (1621-1806)*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. II, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010, s. 461-471.

7 Zob. *Wstęp*, [w:] SCZ, s. 8; J. Kalik, *Scepter of Judah*, s. 9-21; A. Leszczyński, *Sejm…*, s. 101. Istnieje też inna opinia wywodząca powstanie waadów ze zjazdów rabinów.

w uniwersale poborowym nałożono na nich specjalny podatek na rzecz państwa (30 gr na głowy rodzin i 12 gr na żony, dzieci i sługi)[8], podobnie w 1520[9]. W 1544 r. podczas sejmu piotrkowskiego uchwalono podatek, aczkolwiek w postaci ryczałtu – 3000 fl. na potrzeby wojenne[10]. Ta uchwała może sugerować, że już wówczas uznano, że najszybszym i najskuteczniejszym sposobem zebrania pieniędzy od Żydów jest odebranie ich bezpośrednio od starszyzny. Już wcześniej bowiem polscy władcy mieli poważne problemy z egzekucją należności od Żydów[11], stąd m.in. próby mianowania generalnych egzaktorów przez Zygmunta I[12]. Do pomocy w zbieraniu podatku król mianował rabinów generalnych lub też seniorów generalnych (m.in. w Wielkopolsce, Małopolsce, województwach lubelskim, bełskim i ziemi chełmskiej), wyposażając ich w kompetencje sądownicze względem ludności żydowskiej na danym terenie[13]. Ostatecznie zdaniem badaczy od czasów Zygmunta Augusta w coraz większym stopniu administracja skarbowa polegała na starszyźnie żydowskiej. Tym bardziej że według uniwersału poborowego z 1552 r. uchwalone podówczas pogłówne miało zależeć od zamożności płatników podatku, wszyscy Żydzi w Koronie winni zapłacić 30 gr od głowy, ale bogatsi po otaksowaniu mieli wnosić więcej[14]. Trudno wyobrazić sobie niezawodne oszacowanie

---

8 *Volumina Constitutionum*, t. II, vol. 1, Warszawa 1996-2015, s. 313 [Uzupełnienia] (dalej: VC).

9 J. Przyłuski, *Leges seu Statuta ac privilegia Regni Poloniae omnia […] in gratiam […] Sigismundi Augusti regis Poloniae […] collecta, digesta et conciliata […]*, Kraków 1551, s. 960. Dodatkowo 2 fl. mieli płacić „iudices", co zapewne oznaczało rabinów, i „notarii" 1 fl., być może starsi.

10 „Iudaei ultra eam pecuniam, quam quotannis Sacrae Maiestatis Regiae pendunt tria millia florenorum numeri et monetae Regni Poloniae pro defensione in singulos annos numerare tenebuntur", VC I, 2, s. 278. To samo po polsku na s. 275.

11 W 1499 r. Żyd Fiszel z Krakowa na polecenie króla został wezwany do Gniezna, celem egzekucji czynszu od ludności żydowskiej, L. Lewin, *Die Landessynode der grosspolnischen Judenschaft*, Frankfurt am Main 1925, s. 24.

12 A. Teller, *The Laicization of Early Modern Jewish Society*, [w:] *Schöpferische Momente des europäischen Judentums in der frühen Neuzeit*, hrsg. von M. Graetz, Heidelberg 2000, s. 336-337; M. Horn, *Ewolucja zależności żydowskiego sądownictwa od władzy monarszej w Polsce i na Litwie do 1572 roku*, „BŻIH" 1995-1996, nr 175-178, s. 7. W 1512 r. po raz pierwszy wspomniano o poborze podatku od wszystkich Żydów wielkopolskich. Zygmunt I wyposażył Żydów poznańskich Judę Salomona i Samuela w kwity na jego odebranie. L. Lewin, *Die Landessynode…*, s. 25.

13 L. Lewin, *Die Landessynode…*, s. 27-28; A. Teller, *The Laicization…*, s. 342-344.

14 *Volumina Legum*, t. I-VII, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859 i nn. (dalej: VL). „Judaei singuli in oppidis regiis sive subditorum nostrorum tam spiritualium quam sacu-

majątku obywateli gmin żydowskich bez pomocy starszych żydowskich. Pobór pogłównego odbywał się jednak przez dłuższy czas przez specjalnych poborców, jak w 1549 r., gdy Zygmunt August mianował swego dworzanina, aby spisał Żydów czterech województw Wielkopolski i odebrał od nich podatek[15]. Z pewnością jednak w XVI w. kluczową rolę odgrywali wojewodowie[16] i ich urzędnicy, podwojewodziowie[17]. Stopniowo jednak podskarbiowie decydowali się na wydzierżawienie za ustaloną kwotę podatku starszym żydowskim. Po raz pierwszy w uniwersale poborowym z lat 1579-1580, w którym nałożono na Żydów podatek w wysokości 1,5 zł, znalazły się słowa sugerujące, „które pogłówne wolno będzie panu podskarbiemu, porozumiawszy się z szafarzami co do nawiększego pożytku przywieść i do szafarzów oddać"[18]. Rzeczywiście, jak twierdził Shmuel Ettinger, starsi żydowscy zgodzili się wówczas na zapłacenie 10 tys. zł z Korony i 3 tys. z Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jego zdaniem był to moment przełomowy i oznaczał faktyczne powstanie Sejmu Czterech Ziem[19].

Za panowania Zygmunta III coraz częściej zamiast poboru pogłówne wydzierżawiano samym Żydom, w niektórych latach w uniwersałach poborowych od razu wyznaczano zryczałtowaną kwotę bądź też (jak w 1593 r.) ustalono wprawdzie wysokość pogłównego na 1 zł, które miano oddawać do skarbu województwa, ale zachowano możliwość jego wykupu przez Żydów koronnych za sumę 20 tys. zł[20]. Przynajmniej w pierwszej połowie panowania Zygmunta III wysokość pogłównego ustalano na drodze negocjacji. Jan Firlej w 1603 r. objaśniał w swoim uniwersale: „pogłówne żydowskie, ku potrzebie Rzeczypospolitej, uchwalone jest, które starszy żydowscy na czas w uniwer-

---

larium manentes, qui proprpio foco utuntur, per grossos triginta contribuere et solvere sint obligati. Hi vero qui multa bona et merces possident et habent, taxentur, et juxta taxam omnium bonorum eorum, contributionem solvent" VL II, s. 603.

15 Russko-Jewrejskij Arkhiv, t. III, s. 201-203; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, MK 77, s. 214v (dalej: AGAD).

16 Jak wynika z uniwersału podskarbiego Firleja, wojewoda kaliski Piotr Potulicki zapłacił dla uniknięcia dalszego procesu 762 zł za pogłówne na rok 1596. Pogłówne w 1595 r. było wybierane przez poborców, natomiast w 1596 wydzierżawione przez Żydów, mimo tego instygator koronny pozwał do sądu Potulickiego o niewypłacenie podatku, Archiwum Państwowe w Poznaniu, Kaliskie Gr. 244, s. 231r. (dalej: APP).

17 J. Kalik, *Scepter of Judah*, s. 13.

18 VC III, 1, s. 435.

19 S. Ettinger, *Sejm Czterech Ziem*, [w:] *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej*, red. A. Link-Lenczowski, T. Polański, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 37.

20 VC II, 2, s. 209-210.

sale naznaczony pewną sumę z pożytkiem Rzeczypospolitej odkupić chcą i w targi o to z skarbem stają"[21]. Dzierżawa pogłównego przez starszych zapewniała w tym okresie terminową spłatę podatku, który przeznaczano m.in. na płacę wojska, uwalniała w ten sposób administrację od kosztownej egzekucji podatku, zwłaszcza że koszty poboru, a także dowozu zgromadzonych pieniędzy ponosili sami starsi żydowscy[22]. Zgodnie z zachowanymi pokwitowaniami oraz uniwersałami podskarbińskimi starsi żydowscy musieli je odwozić na jarmark jarosławski[23], do Warszawy, Lublina[24] lub dostarczyć do rąk komisarzy wyznaczonych przez sejm[25]. Takie transporty dokonywane były, jak można przypuszczać, pod pretekstem zwykłych podróży kupców żydowskich i jak wynika z manifestacji z 1640 r., duże kwoty przewożone były w specjalnie skonstruowanych w tym celu wozach ze skrytkami. Podczas napadu na dwóch Żydów poznańskich, wiozących do Lwowa pogłówne z całej Wielkopolski, chłopi zrabowali jedynie 60 zł, które Żydzi mieli przy sobie, nie znaleźli natomiast kilkudziesięciu tys. zł ukrytych w specjalnej szufladzie w wozie[26].

Wykształcony w okresie panowania Zygmunta III i Władysława IV system poboru pogłównego nie przetrwał kryzysu Rzeczypospolitej w 2. poł. XVII w. Już w latach pięćdziesiątych starsi żydowscy nie potrafili na czas zwieźć należnych skarbowi koronnemu pieniędzy[27]. Częściowo było to konsekwencją działań wojennych, np. śmierci, migracji czy poniesionych strat materialnych, ale coraz częściej jako powód narastających zaległości podatkowych podawano tzw. protekcję pańską. Już w 1659 r. Jan Kazimierz zabraniał udzielania protekcji Żydom, którzy nie chcieli płacić podatków wysłanym do nich przez starszych żydowskich poborcom.

> gdy starsi ich przyjeżdżają lubo inszych subordynują na wybieranie pogłównego od nich do skarbu należącego, tedy niektórzy znajdują się takowi, pod któremi mieszkają, nie dopuszczają od nich wybierać, przez co nie mogą satisfacere skarbowi. Mieć tedy koniecznie po uprzejmościach i wiernościach waszych chcemy, aby wierności wasze żadnej przeszkody w tej egzakcyjej onym nie czynieli

---

21 Dok. 1.
22 Dok. 4.
23 SCZ, s. 63.
24 Dok. 4.
25 Dok. 3.
26 Dok. 156.
27 Dok. 9.

> i owszem wszelakiej pomocy według afektacyjej ich dodawali i egzekucyjej nad niemi pozwalali[28].

Po 1648 r. proces przenoszenia się Żydów do dóbr szlacheckich wręcz przyspieszył i tamtejsi Żydzi, wspierani często przez swoich panów, nie zamierzali słuchać starszyzny z dawnych głównych ośrodków (w miastach królewskich). Jak dowodzi uniwersał Jana Kazimierza z 1668 r., żydowscy poborcy bywali znieważani, a egzekucja podatku coraz trudniejsza[29]. W dziesięć lat późniejszej manifestacji starsi z Kowla (miasto królewskie) wręcz twierdzili, że wysłany przez nich do Kamienia Koszyrskiego poborca ledwie uszedł z życiem[30]. Najwyraźniej zarówno uniwersały królewskie, nakazujące posłuszeństwo starszym ziemskim, jak i prywatne listy do magnatów[31] nie przynosiły pożądanego skutku.

W rezultacie w 2. poł. XVII w. nastąpiło kilka istotnych zmian. Po pierwsze, stopniowo mniejsze gminy, zwłaszcza te w dobrach magnackich, zaczęły odgrywać coraz bardziej istotną rolę w strukturach ziemstw kosztem głównych gmin w danej prowincji. W 1. poł. XVII w. w ziemstwach rządzili przedstawiciele głównych gmin, tj. Krakowa, Lwowa, czy Poznania, innymi słowy – sytuacja podobna była do tej obserwowanej w WKsL. Majer Bałaban w swojej *Historii Żydów Krakowa* sądził, że to aspiracje mniejszych ośrodków małopolskich i tamtejszych elit doprowadziły do ich uniezależnienia od Krakowa, a w zasadzie do wykluczenia kahału krakowskiego z ziemstwa krakowsko-sandomierskiego[32]. Możliwe jest jednak inne wyjaśnienie tego procesu. Wydaje się, że pierwotnie głównym powodem wyodrębnienia Poznania i Krakowa ze swoich prowincji jako osobnych jednostek w podziałach generalnych pogłównego była chęć uniknięcia odpowiedzialności za uchylające się od zobowiązań pomniejsze gminy, a przede wszystkim ochrona przed uciążliwymi egzekucjami deputatów wojskowych. Wcześniejsze uniwersały królewskie czy

---

[28] Dok. 14.

[29] Dok. 19, „że się znajdują z niewiernych Żydów takowi, którzy w dobrach ślacheckich albo duchownych mieszkają i cokolwiek przez arendę trzymający, protekcyjami panów swoich się zasłaniając, przerzeczonych podatków nie tylko wydawać i płacić nie chcą, ale też i wzwyż rzeczonych niewiernych Żydów sukkolektorów znieważać zwykli".

[30] Dok. 159.

[31] Np. List Jana III do Mikołaja Sieniawskiego, w którym prosi go, aby Żydzi z jego dóbr byli posłuszni starszym ziemskim, Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie 2757, s. 127 (dalej: BC).

[32] M. Bałaban, *Historja Żydów w Krakowie i na Kazimierzu, 1304-1868*, t. II, Kraków 1936, s. 251-254.

podskarbińskie (z 1. poł. XVII w.) adresowane były np. do Żydów poznańskich, ale dotyczyły w rzeczywistości Żydów całej prowincji wielkopolskiej. Po 1650 r. większość posiadaczy asygnacji nadal udawała się do głównego miasta danego ziemstwa i tam domagała się wypłacenia całej kwoty, nie chcąc słuchać wymówek starszych o zaległościach podatkowych z podlegających im miejscowości[33].

Nawet wiele lat po wyodrębnieniu Poznania dla wielu posiadaczy asygnacji skarbowych tzw. asygnatariuszy nie było oczywiste, że gmina poznańska nie odpowiadała za podatki Żydów woj. poznańskiego i miała status kahału na prawach ziemstwa w strukturach Sejmu Czterech Ziem. Stąd zaistniała konieczność wydawania im przez urzędników skarbowych i miejscowych wojewodów specjalnych listów protekcyjnych potwierdzających status gminy poznańskiej jako odrębnej jednostki podatkowej, niezależnej od ziemstwa Żydów województw poznańskiego i kaliskiego (a w rzeczywistości całej prowincji wielkopolskiej obejmującej Wielkopolskę, Kujawy z Pomorzem, część Mazowsza, województwa łęczyckie i sieradzkie)[34]. Podobny los spotkał później także gminę w Kaliszu, która w wyniku opuszczenia ziemstwa wielkopolskiego przez Poznań stała się najważniejszym kahałem tegoż ziemstwa. W 1695 r. podskarbi Hieronim Augustyn Lubomirski nakazał, aby asygnatariusze nie domagali się wypłacenia całości zobowiązań ziemstwa od Żydów kaliskich (tu rezydował pisarz generalny tegoż ziemstwa), ale tylko odbierali kwotę przypadającą na tę gminę, a na pozostałą należność przyjmowali asygnacje żydowskie wystawione przez pisarza ziemstwa do poszczególnych gmin prowincji[35].

Ten uniwersał pokazuje także drugą ważną zmianę w porównaniu z 1. poł. XVII w., mianowicie stopniowo egzekucję pogłównego żydowskiego przejmowali deputaci wojskowi. W ostatnich dekadach XVII w. w ziemstwie wielkopolskim wykształciła się zasada, że posiadacz asygnacji skarbowej pojawiał się w Kaliszu i przedkładał ją starszym ziemskim. Następnie odbierał niewielką część w pieniądzach, natomiast starsi ziemscy zwoływali sejmik ziemstwa, na

---

[33] W 1665 r. sąd grodzki lubelski nakazał zapłacić za asygnatę, która wg starszych kahalnych adresowana była do ziemstwa lubelskiego, P. Zarubin, *op. cit.*, s. 674; dok. 170, w 1690 r. Żydzi łuccy oferowali Baltazarowi Śliwickiemu jedynie 2000 zł należnych od kahału łuckiego, twierdząc, że mają ponad 50 tys. długów u Żydów zamieszkujących powiat łucki i oferowali asygnacje żydowskie do partykularzy. Kiedy ów odmówił, wówczas miejscowy burgrabia zabronił Żydom wydania czegokolwiek Śliwickiemu.

[34] Dok. 66, 172.

[35] Dok. 49.

którym ustalano podział podatku na poszczególne gminy. W sytuacji wyższej konieczności taki podział mógł sporządzić pisarz generalny, który wystawiał deputatom wojskowym asygnacje na konkretne kwoty do gmin prowincji, a oni zaś mieli te asygnacje prezentować starszym kahalnym i na ich podstawie odbierać należne pieniądze[36].

Prezentowane w tomie dokumenty wskazują, że w innych regionach Rzeczypospolitej zjawisko przejmowania poboru przez deputatów z rąk Żydów mogło przebiegać nieco wolniej[37]. Poborcy żydowscy przynajmniej do końca XVII w. nadal usiłowali zbierać pogłówne od Żydów zamieszkujących przykahałki[38]. Publikowana w tomie manifestacja Walentego Molderfa z 1692 r. wskazuje, że starsi ziemscy chełmscy i bełscy sami wynajmowali szlachtę (prawdopodobnie wojskowych, tak jak w przypadku Molderfa) do ochrony poborcy w trakcie zbierania podatku, z pewnością także przed właścicielami dóbr czy ich urzędnikami[39]. Później jednak, zapewne dla usprawnienia poboru, podskarbi wysyłał swoich dworzan czy towarzyszy lub oficerów spod swoich znaków z asygnacjami skarbowymi[40], aby udzielali pomocy starszym ziemskim. W 1696 r. poborca wyznaczony przez kahał łucki przy pomocy „ludzi asygnatorskich" siłą egzekwował na jarmarku w Żydyczynie należne pieniądze od Żydów z Kaszówki[41]. Pobieranie podatku przez deputatów wojskowych wiązało się jeszcze z dodatkowym problemem, mianowicie niekiedy dochodziło z różnych powodów do nadużyć i prześladowań Żydów. W 1694 r. podpici wojskowi sprofanowali m.in. bożnicę we Włodzimierzu[42]. Zaangażo-

---

36 Zob. plenipotencję starszych ziemskich dla pisarza ziemstwa, z 1704 r., APP, Kaliskie Gr. 313, s. 127r.

37 Dok. 119. W 1694 r. ziemstwo chełmsko-bełskie obrało pisarzy ziemskich, którzy mieli wystawiać asygnatariuszom żydowskie asygnacje do gmin ziemstwa.

38 Dok. 174.

39 Dok. 171. Molderf miał otrzymać za towarzyszenie szkolnikowi ziemstwa Moszkowi Lewkowiczowi 600 zł za kwartał oraz zwrot poniesionych kosztów. Warto dodać, że o niespłacony dług starszych ziemskich (ustalony w sądzie) u Molderfa jego spadkobiercy toczyli spory co najmniej do lat 40. XVIII w., Centralne Państwowe Historyczne Archiwum Ukrainy we Lwowie, Fond 1, op. 1, sp. 339, s. 246-247 (dalej: CDIAL).

40 Centralne Państwowe Historyczne Archiwum Ukrainy w Kijowie, Fond 25, op. 1, sp. 425, s. 606rv (dalej: CDIAK). H.A. Lubomirski w 1692 r. zezwalał swojemu dworzaninowi Łukaszowi Wolskiemu na pieczętowanie bożnic, więzienie opornych, konfiskowanie towarów.

41 Dok. 174.

42 Dok. 173, „pomieniony JM Pan Popowski z JM Panem Wolskim, podpiwszy sobie, z strzelbą zastępowali, łapać, bić, wiązać onych chcieli, tumulty i hałasy hostili et violento modo czynili, deinde powsiadawszy na konie, w różne strzelby, niby ad con-

wanie asygnatariuszy w proces zbierania podatku spowodowało, że powstała potrzeba regulacji kosztów tej wojskowej egzekucji, stąd prezentowane ordynacje podatkowe podskarbich ustalały zwyczajowo koszt egzekucji na 30 zł tygodniowo oraz 8 zł dziennie na poczet, ponadto deputaci mieli otrzymywać tzw. groszowe albo inaczej rękawiczne[43].

Trzecim ważnym zjawiskiem, które można zaobserwować po 1648 r., był gwałtowny wzrost zadłużenia ziemstw. Wydaje się, że już wcześniej starszyzna koronna i ziemska zaciągała długi, aby móc spłacić w wyznaczonym terminie raty pogłównego[44]. W okresie po 1648 r. ratowano się zaciąganymi w pośpiechu, przede wszystkim u szlachty, pożyczkami, których starsi poszczególnych ziemstw wkrótce nie byli w stanie spłacić. Dość dobrze to zjawisko udokumentowane jest w Wielkopolsce, bowiem tamtejsze ziemstwo w okresie panowania Jana III okazało się bankrutem, co najpierw doprowadziło do sporów wewnątrz ziemstwa, a następnie nawet swoistego przewrotu, w wyniku którego pozbawiono urzędu dotychczasowego pisarza ziemstwa Marka Józefowicza[45]. Nowi przywódcy nie poradzili sobie jednak lepiej i król powołał specjalną komisję w 1694 r. dla likwidacji długów i rozwiązania problemów ziemstwa. Okazało się wówczas, że wysokość długów ziemstwa wielkopolskiego nawet po ich redukcji wynosi 440 tys. zł (przed redukcją 481 tys.), czyli przynajmniej dwa razy więcej niż roczny wymiar pogłównego płaconego wówczas przez całe żydostwo w Koronie[46]. Warto przy tym zauważyć, że komisarze uniewinnili starszych ziemskich od zarzutu defraudacji i potwierdzili, że zaciągnięte długi rzeczywiście przeznaczone zostały na potrzeby ziemstwa[47]. Nie

---

flictum z nieprzyjacielem przyarmowani, directe do szkoły alias bożnicy żydowskiej z wielkim krzykiem i furią przyjechali, którą zamkniętą zastawszy, kłódki poodcinali, otworzywszy, na koniech wszyscy wjechali, konie w szkole postawili i inne koluzyje i obelgi, które by nie tylko w bożnicy, ale w chlewie dziać się nie powinni, czynili".

43 Dok. 44; VL VI, s. 179. Według „regulamenu" chorągwi polskich dołączonego do konstytucji 1717 r. do wybierania hiberny mogło być przeznaczonych do dwóch deputatów z wynagrodzeniem 6 zł z konia, por. T. Ciesielski, *Armia koronna w czasach Augusta III*, Warszawa 2009, s. 31.

44 Dok. 114, „musieliśmy upadać do nóg IM panów obywatelów województwa wołyńskiego przez starszych zboru łuckiego, którzy łaskę i kredyt u IM mają, aby mogli dostać sumy 23 000 złp, jedno do wypłacenia długów przeszłych, tak do ekspedycyj dwóch asygnacyj skarbowych, która suma przez słuszny i wierny rachunek wynosi 23 000".

45 Dok. 35-36, 165-167.

46 Dok. 48. Nie jest jasne, czy kwota długu podana została w bieżącej monecie, ówczesny wymiar podatku to 105 tys. w dobrej monecie, czyli 210 tys. w monecie bieżącej.

47 Dok. 50.

potwierdziły się więc zarzuty, które wówczas padły, a które coraz częściej będą wysuwane przeciw ziemskiej starszyźnie, mianowicie o defraudację i przeznaczanie podatków na własne potrzeby. W sprawie długów komisja uznała, że najlepszym sposobem zaspokojenia wierzycieli będzie rozdzielenie długów na poszczególne gminy. Zapewne decyzję podjęto w porozumieniu z rabinem ziemskim i starszymi. W każdym razie to oni na zjeździe w Zdunach dokonali podziału długu (uchwalili dyspartyment)[48].

Komisarze zakładali, że poprzez wydanie asygnacji do jednej lub kilku konkretnych gmin zamiast do całego ziemstwa wierzyciele oraz asygnatariusze nie będą sobie nawzajem przeszkadzać i procedura spłaty długów zostanie usprawniona. Jak się wkrótce okazało, część gmin zaprzestała spłaty zobowiązań i wierzyciele ponownie poczęli dochodzić swoich wierzytelności od ziemstwa zarówno legalnymi[49], jak i nielegalnymi środkami[50]. Również ziemstwo nie było w stanie wypłacić pogłównego na wychodzące ze skarbu koronnego nowe asygnacje. Deputaci artylerii koronnej twierdzili w 1697 r., że w ciągu trzech miesięcy zdołali z trudem zebrać zaledwie 1/3 z należnej im kwoty 18 948 zł na podstawie posiadanej przez nich asygnacji skarbowej[51].

Kryzys ziemstwa wielkopolskiego skłonił podskarbiego Hieronima Augustyna Lubomirskiego do delegowania w początkach panowania Augusta II starszych koronnych, których zadaniem miało być uporządkowanie spraw ziemstwa, w szczególności podzielenie go na mniejsze powiaty, określenie zasięgu terytorialnego jurysdykcji poszczególnych kahałów i wyznaczenie taryfy na sejmiku w Toruniu[52]. Podobne decyzje prawdopodobnie podjęto w stosunku do innych ziemstw. Wiadomo, że w tym samym okresie Lubomirski wyznaczył komisarza Kazimierza Michała Mierzwińskiego, aby nadzorował sejmik żydowski Żydów wołyńskich i doprowadził do uchwalenia nowej taryfy[53].

---

48 Dok. 118.

49 Np. Stanisław Stokowski pozywający do trybunału koronnego starszych ziemskich, APP, Kaliskie Gr. 308, s. 62-63.

50 Np. Wiktoria Radoszewska i jej syn byli oskarżani o napaść, pobicie, więzienie Żyda w celu wymuszenia spłaty długów ziemstwa, APP, Kaliskie Gr. 306, s. 1157-1159.

51 Dok. 177. Warto dodać, że koszty egzekucji tej kwoty (6316 zł) według stawek ustalonych we wspomnianych ordynacjach podatkowych za okres od 22 X 1696 do 26 I 1697 musiał wynieść ok. 2400 plus groszowe, ok. 210 zł.

52 SCZ, s. 99, 205-208 oraz dok. 123, 125-126.

53 J. Raba, *Protokol szel kinus waad galil Wolin bi-sznat 1700 (chalukat mas ha-gulgolet) [Protokół z zebrania rady sejmiku Wołynia z 1700 roku. (Podział podatku pogłównego)]*,

Wielka wojna północna tylko spotęgowała dotychczasowe problemy z poborem pogłównego żydowskiego. Z jednej strony skutki uciążliwej wojny uderzały również w ludność żydowską i ograniczały jej możliwości wywiązania się ze swoich zobowiązań, z drugiej strony chaos towarzyszący wojnie, np. kontrybucje nakładane przez strony konfliktu, a przede wszystkim brak jednolitego nadzoru nad egzekucją tego podatku (i całym samorządem żydowskim) spowodowały wystąpienie ogromnych zaległości, wyludnienie i upadek gospodarczy wielu gmin, nierówności w obciążeniu i generalnie chaos decyzyjny. Wiadomo, że w tym okresie asygnacje na pogłówne żydowskie wydawali podskarbiowie (Jan Jerzy Przebendowski, jak i Władysław Czarnkowski podskarbi z nominacji Stanisława Leszczyńskiego), hetmani, marszałkowie konfederacji[54]. Chaos pogłębiały uchwały sejmików szlacheckich, nakładające pogłówne żydowskie wpłacane do skarbu ziemi[55].

Stąd podczas Sejmu Niemego (a właściwie negocjacji go poprzedzających) przy okazji ustalania zasad finansowania armii podjęto próbę reformy pogłównego żydowskiego i unormowania sytuacji samorządu żydowskiego. Przyjęta po krótkiej dyskusji[56] konstytucja sejmowa zachowała utrwaloną w poprzedniej dekadzie praktykę, pozostawiając egzekucję podatku w rękach deputatów wojska koronnego, z drugiej strony w większym stopniu podporządkowała żydowskie sejmy i sejmiki i ich urzędników podskarbiemu[57]. Przede wszystkim od tej pory to podskarbi wielki koronny powoływał i kontrolował trzech pisarzy generalnych Żydów koronnych, wcześniej król potwierdzał ich wybór[58]. Ponadto wprowadzono stały coroczny podatek, a nie jak do tej pory

---

„Gal-Ed" 1982, no. 6, s. 220; R. Rybarski, *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa 1939, s. 225.

54 SCZ, s. 80-81 oraz dok. 40, 44, 49, 52, 60, 65, a także baza www.ziemstwa.judaistyka.uj.edu.pl.

55 Sejmik wiszeński uchwalił 20 III 1716 r. pogłówne żydowskie na wszystkich Żydów województwa ruskiego (po 2 zł od gospodarza i gospodyni, po 1 zł od czeladzi i dzieci od 12 roku życia), *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, t. XXII: *Lauda wiszeńskie 1673-1732 r.*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1914, s. 636; CDIAL, Fond 9, op. 1, sp. 504, s. 1296-1299.

56 W imieniu Przebendowskiego, który nie chciał zmian, występował bezskutecznie biskup kujawski K. F. Szaniawski, BC 204, s. 547r, zob. też pismo „Pro informatione considerationes, dla których ani kwarta, ani żydowskie pogłówne nie może być do hyberny przyłączone" z 1716 r., ibidem, s. 126r.

57 VL VI, Konstytucja pt. *Pogłówne żydowskie*, s. 289-290.

58 Urząd pisarza generalnego Żydów koronnych, wiernika (hebr. *neeman*) istniał wcześniej, pierwszym znanym był Abraham Salamonowicz w 1663 r., SCZ, s. 189; A. Lesz-

uchwalany przez sejm czy radę senatu[59]. Wymusiło to zmiany funkcjonowania waadu (istniały pewne różnice pomiędzy Koroną a WKsL, w obu ustalono stałą wysokość zryczałtowanego podatku, ale w Koronie przeznaczono go na dodatek do hiberny, podczas gdy w WKsL na pensję hetmana i żołd chorągwi trybunalskiej)[60]. W wypadku Korony konstytucja sankcjonowała praktykę ostatnich dziesięciu lat, praktycznie całość pogłównego przeznaczana była już od końca XVII w. na hibernę[61]. W późniejszych latach wyjątkowo z pogłównego żydowskiego opłacano pensję pisarza polnego[62], a w 1740 r. podskarbi koronny Jan Ansgary Czapski wystawił asygnację skarbową z przeznaczeniem na sfinansowanie koronacji obrazu Matki Boskiej w Chełmie[63]. Nawet w sytuacjach wyjątkowych, np. podczas konfederacji, postanowienia z Sejmu Niemego były respektowane. W 1735 r. marszałek Antoni Poniński anulował asygnację na pogłówne żydowskie, która miała być przeznaczona na pensję sekretarza konfederacji warszawskiej, argumentując, że była ona sprzeczna z konstytucją 1717 r.[64]

Sejm 1717 r., a potem trybunał skarbowy, interpretując konstytucję tegoż sejmu, wprowadziły również ścisły terminarz prac samorządu żydowskiego, tak aby skarb koronny był w stanie na czas wystawić asygnacje skarbowe do poszczególnych kahałów[65]. Po 1717 r. starsi koronni mieli obowiązek pojawić się w skarbie koronnym do 29 września każdego roku z dostosowanymi dyspartymentami generalnymi[66], które powstawały na podstawie dysparty-

---

czyński, *Sejm…*, s. 122. W 1687 r. Jan III potwierdził Fiszla Lewkowicza na urzędzie pisarza generalnego obranego na sejmie żydowskim, dok. 37.

59 VL VI, „zlecamy wielmożnemu podskarbiemu w. koronnemu jako najdoskonalszy w tej mierze porządek, a to przez postanowienie trzech pisarzów generalnych żydowskich, […], którzy to Żydzi z starszemi ziemskimi do skarbu przyjechać pro die 14 Februarii 1717 anni i symple coroczne na partykularze każdej prowincyi i kahału sprawiedliwie, absque praeaggravatione spisaną, oddać do tegoż skarbu powinni będą […]", s. 289.

60 *Ibidem*, s. 289, 320.

61 M. Nycz, *Geneza reform skarbowych Sejmu Niemego. Studium z dziejów skarbowo-wojskowych z lat 1697-1717*, Poznań 1938, s. 79.

62 Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANKr), Castrensia Cracoviensia Relationes w ANKr (dalej: CCR) 155, s. 1371r-1372v.

63 Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Chełmskie RMO 138, s. 567rv, opublikowana w *Akta izdavaemye Vilenskoju Archeografičeskoju Kommisseju* (dalej: AWAK), t. XXVII, s. 291-292.

64 APL, CLRMO 258, s. 108; P. Zarubin, *op. cit.*, s. 671-672.

65 SCZ, s. 103.

66 Zachowane w AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK) dyspartymenty wydała J. Kalik w swojej książce.

mentów partykularnych uchwalanych na sejmikach ziemstw[67]. W dyspartymentach partykularnych starsi ziemscy wyznaczali wysokość podatku na poszczególne kahały[68], a nawet indywidualne osoby, szczególnie wiejskich arendarzy[69]. Skarb koronny wydawał na podstawie dyspartymentów asygnacje skarbowe dla poszczególnych jednostek armii koronnej. Poborem podatku zajmowali się deputaci chorągwi, którzy zjawiali się w odpowiednich miejscowościach z wystawionymi przez pisarzy skarbu koronnego i podskarbiego asygnacjami[70]. Ponadto, niezależnie od skarbu koronnego, starsi ziemscy uchwalali dyspartymenty z wysokością należności przeznaczanych na inne cele, z reguły na długi ziemstw[71].

Reforma 1717 r. wobec niemożności przeprowadzenia nowych ustaw sejmowych sprawiła, że przez kilkadziesiąt lat samorząd żydowski funkcjonował według prawie niezmiennych i stałych reguł prawnych. Większość dokumentów w językach nieżydowskich, które zachowały się do naszych czasów, dotyczą właśnie tego specyficznego okresu w dziejach społeczności żydowskiej. Publikowane dokumenty w tym tomie pozwalają na uchwycenie pewnych zjawisk, których badacze poprzednich generacji z racji braku dostępu do źródeł nie byli w stanie zaobserwować, inne tylko uzupełniają obraz kreślony przez poprzedników.

Samorząd żydowski miał pewną strukturę, jej nazewnictwo w języku polskim nawiązywało do urzędów znanych w Koronie[72]. Najważniejszym z nich

---

67 Dok. 77; I. Schiper twierdził (błędnie) nawet, że starsi koronni w tej roli stanowili wyodrębniony organ samorządu, jako tzw. komisja warszawska, zob. SCZ, s. 14.

68 Dyspartymenty ziemstw z 1717 r. zachowane są we Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece Ukrainy im. W. Stefanyka, Fond 5, sp. 279 [dawne Oss. 279], s. 94rv (ruskich); s. 95v (wołyńskich); s. 96r-97r (krakowsko-sandomierskich); s. 97v, 98r (kaliskich i poznańskich), 99v-100v (chełmskich, bełskich i Ordynacji Zamojskiej); s. 89v, 102v (okręgu tykocińskiego); s. 91rv, 103rv (okręgu węgrowskiego i Ciechanowca).

69 Problem ten poruszyła J. Kalik w swojej książce. Autorka próbowała wyjaśnić brak arendarzy w dyspartymentach w południowo-wschodnich regionach Korony zwolnieniem ich z płacenia podatku, dzięki protekcji potężnych protektorów. W rzeczywistości arendarze pojawiali się w dyspartymentach tych kahałów, które nie były w stanie wyegzekwować należności od wiejskich Żydów podlegających ich jurysdykcji (głównie dzięki protekcji udzielanej im przez właścicieli dóbr), zob. recenzję książki J. Kalik, A. Kaźmierczyk, „Kwartalnik Historyczny" R. 118, 2011, s. 581.

70 BC 2060, 2666.

71 CDIAL, Fond 1, op. 1, sp. 349, s. 362-363. Także na pensję podwojewodziego z miast królewskich, dok. 202.

72 A. Leszczyński, *Nazewnictwo organów samorządu żydowskiego w dawnej Rzeczypospolitej do 1764 r.*, [w:] *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 23-33.

był urząd marszałka ziemstwa, formalnie kadencyjny. W Wielkopolsce kadencja trwała trzy lata, a po jej upływie godność winna trafić w ręce przedstawiciela innej z głównych gmin ziemstwa (w 1730 r. Kalisza, Leszna i Krotoszyna). Natomiast w ziemstwie krakowsko-sandomierskim trwała dwa lata[73]. Marszałek nie miał prawa wydawać samodzielnie większych kwot, ponieważ dekret z 1730 r. w Wielkopolsce pozwalał mu wydać jedynie 30 zł[74]. Rejestr wydatków marszałka ziemstwa ruskiego na potrzeby ziemi pokuckiej potwierdza ograniczone możliwości samodzielnego wydawania pieniędzy przez marszałków[75]. Zasada kadencyjności urzędu marszałka oraz zasada alternaty nie były jednak zawsze przestrzegane[76]. Możliwość elekcji na najwyższe godności ograniczona była do stosunkowo nielicznej elity rezydującej w najważniejszych gminach ziemstwa. W przypadku ziemstwa ruskiego w XVIII w. kluczowe urzędy marszałków i wierników sprawowali Żydzi z Żółkwi i Brodów, a pozbawienie po śmierci Isera Markowicza Żółkwi marszałkowstwa ziemstwa ruskiego doprowadziło do interwencji dziedzica Michała Kazimierza Radziwiłła[77].

Nie ma wątpliwości, że wybór na urząd marszałka wymagał poparcia ze strony chrześcijańskich patronów, a obiór marszałka czy to ziemstwa, czy całej generalności budził zainteresowanie wielu wpływowych magnatów[78]. W związku z usiłowaniami Izaaka Fortisa, który próbował zdobyć urząd marszałka sejmu Czterech Ziem, pomimo że – zgodnie z zasadą alternaty przypadał czas na ziemstwo chełmsko-bełskie – interweniowali w obronie prerogatyw tegoż ziemstwa Michał Potocki pisarz polny koronny, Stanisław Władysław Potocki strażnik wielki litewski, Stanisław Mateusz Rzewuski wojewoda podlaski[79].

Urzędem być może nawet ważniejszym w strukturach ziemstwa, aczkolwiek formalnie mniej prestiżowym, było pisarstwo generalne (wiernikowstwo). Do zadań ich bowiem należało układanie corocznych dyspartymentów i oni też odpowiadali za rozliczenia z należności i długów ziemstw. W przeci-

---

73 SCZ, s. 367.

74 Dok. 141. Podobnie wg ugody między starszymi ziemstwa ruskiego a rabinem świrskim kadencję marszałka ziemskiego określono na 3 lata, dok. 151.

75 Dok. 193.

76 Dok. 195-196.

77 A. Teller, *Radziwiłł, Rabinowicz, and the Rabbi of Świerz. The Magnate's Attitude to Jewish Regional Autonomy in 18th Century*, [w:] *Scripta Hierosolymitana*, vol. XXXVIII: *Studies in the History of the Jews in Old Poland in Honor of Jacob Goldberg*, ed. A. Teller, Jerusalem 1998, s. 262; zob. też CDIAL, Fond 9, op. 1, sp. 559, s. 1435-1437.

78 A. Kaźmierczyk, *Czy rzeczywiście niezależni?…*, s. 104.

79 Dok. 191.

wieństwie do urzędu marszałka, kadencyjnego z założenia[80], niektórzy pisarze sprawowali swoje funkcje dożywotnio, aczkolwiek zdarzały się wcześniejsze rezygnacje. Kopel Majorowicz zaledwie po roku ustąpił na własne życzenie z funkcji pisarstwa okręgu przemyskiego[81], rezygnacje innych niekoniecznie były dobrowolne (np. Marka Józefowicza pisarza ziemstwa wielkopolskiego)[82]. Wiernicy (koronni i ziemscy) zgodnie z konstytucją 1717 r. byli nominowani przez podskarbich[83], chociaż niektóre decyzje podskarbich były kontestowane przez starszych ziemskich i pozostałych Żydów. Prawo do konfirmacji wierników rościli sobie również wojewodowie[84]. W 1726 r. trybunał radomski potwierdził na urzędzie pisarza ziemstwa wielkopolskiego Dawida Mankiewicza i ostrzegł Żydów przed próbami obioru kogoś innego na tę funkcję[85]. Ta deklaracja trybunalska jest dowodem na istnienie długotrwałego konfliktu w ziemstwie wielkopolskim, którego aktywnym uczestnikiem był wspomniany Dawid. W 1730 r. sejm Żydów koronnych pozbawił go funkcji starszego ziemskiego i zabronił wybierać na jakiekolwiek urzędy w ziemstwie[86]. Inny przypadek kontestowania decyzji władz nieżydowskich pochodzi z 1744 r., kiedy mimo korzystnego dla siebie wyroku trybunału radomskiego funkcji wiernika ziemstwa chełmsko-bełskiego nie objął Wulf Pietruszka z Hrubieszowa[87]. Warto zwrócić uwagę, że wiernicy mogli być jednocześnie marszałkami ziemstwa. W 1699 r. marszałkiem Żydów wołyńskich był pisarz Żydów koronnych Fiszel Lewkowicz, natomiast 1756 r. obie te funkcje w tymże ziemstwie łączył Lejba Szmojłowicz rabin krzemieniecki[88].

Zbliżoną funkcję do wierników pełnili syndycy. Ich głównym zadaniem było prowadzenie korespondencji i reprezentowanie władz ziemstwa, utrzymywanie kontaktów z urzędnikami królewskimi, zwłaszcza skarbowymi, miejscowym klerem i magnaterią, i ogólnie wszystkimi interesantami[89].

---

80 Zdaniem starszego ziemskiego Wulfa Pietruszki taki charakter miała ta funkcja w ziemstwie chełmsko-bełskim, zob. jego manifestację przeciw wiernikowi Heszelowi, który wbrew zasadzie alternaty od 10 lat sprawował urząd, dok. 218.

81 Dok. 184.

82 Dok. 166.

83 SCZ, s. 17, zob. też nominację na urząd wiernika ziemstwa chełmsko-bełskiego, dok. 93-95.

84 Dok. 99.

85 Dok. 73.

86 Dok. 141, 142.

87 APL, Chełmskie RMO 141, s. 808v-809v.

88 CDIAK, Fond 25, op. 1, sp. 450, s. 407r-409v oraz dok. 248.

89 Dok. 58, 114, 123, 131, 160-161. Wzmiankowani są syndycy ziemscy: kaliscy, Ordynacji Zamojskiej, generalni Żydów wielkopolskich, ziemstwa wołyńskiego, ziemstwa chełmsko-bełskiego.

Inną kategorią obieralnych funkcjonariuszy byli tzw. symplarze, czyli taksatorzy ustalający na sejmikach wysokość przypadających podatków na poszczególne gminy. W Wielkopolsce gminy, które płaciły 1000 zł podatku, miały prawo wybrania jednego symplarza, pozostałe kahały wybierały swoich przedstawicieli drogą losowania[90].

Niestety nie wiadomo, jak wyglądała elekcja starszych ziemskich. Józef Potocki, odwołując swoją wcześniejszą decyzję w sprawie wyborów starszych ziemskich z Brodów, stwierdził jedynie, że „w różnych miastach jednym, a inszym zwyczajem i trybem w narodzie żydowskim praktykuje się"[91]. W Wielkopolsce w latach osiemdziesiątych elekcja odbywała się na sejmiku[92]. W XVIII w. wielu starszych ziemskich pełniło urząd starszego przez wiele lat, można nawet przypuszczać, że niektóre z tych stanowisk były w praktyce dziedziczone[93]. Znane są przypadki nacisków magnatów, którzy interweniowali w interesie swoich gmin, aby ich reprezentanci znaleźli się wśród starszyzny ziemskiej. Seweryn Rzewuski groził represjami starszym ziemskim chełmsko-bełskim, żądając, aby Żydzi z Lubomla, zgodnie z zasadą alternaty, byli dopuszczeni do urzędów marszałka, wiernika czy symplarza[94]. Gmina mogła też zdobyć miejsce wśród starszyzny ziemskiej dzięki pożyczce udzielonej przez właściciela dóbr ziemstwu, jak Lesko w 1753 r.[95] Niektóre ugody pomiędzy właścicielami dóbr, należącymi do nich gminami żydowskimi a starszymi ziemskimi prawdopodobnie były zawarte dla uniknięcia procesu w trybunale skarbowym bądź na polecenie podskarbiego, ale nie zawsze były dotrzymywane. Pomimo zawartej ugody w Radomiu w 1737 r. starsi ruscy nie dopuścili do swego grona znanego z późniejszych legend ludowych Zelmana Wolfowicza z Drohobycza[96].

Starsi ziemscy mieli prawo i obowiązek uczestniczyć w sejmikach ziemstw, za co otrzymywali wynagrodzenie (podobnie jak marszałkowie i wiernicy)[97].

---

90 Dok. 104, 109.

91 Dok. 194.

92 Dok. 35.

93 SCZ, s. 17.

94 Dok. 207.

95 Dok. 237.

96 CDIAL, Fond 9, op. 1, sp. 547, s. 2709-2710.

97 Dok. 113, 149. Wojewoda podolski np. ustalił dość niską pensję marszałka na 250 zł, syndyka zaś na 200, zgodził się jedynie na zwrot kosztów dla przebywających na sejmiku starszych – 12-15 zł na tydzień, dok. 76; APL, Horodelskie RMO 70, s. 954rv; Dok. 124. Komisja Skarbu Koronnego zajmująca się likwidacją długów żydowskich ziemstwa chełmsko-bełskiego i Ordynacji Zamojskiej przyznała starszym ziemskim z czterech głównych gmin pensje za lata 1762-1763 oraz w 1764 z powodu niedoszłe-

Reprezentowali oni najważniejsze gminy danego ziemstwa, ale skład starszyzny zmieniał się w czasie, z reguły na niekorzyść miast królewskich. W 1732 r. starsi kaliscy zanieśli do urzędu grodzkiego manifestację, iż ze względu na upadek gminy (do niedawna najważniejszej w Wielkopolsce) zrzekli się pierwszeństwa w ziemstwie i oddali prawo do najwyższych godności (marszałka i pisarza generalnego) gminom w Lesznie i Krotoszynie, obu z miast prywatnych[98]. Miarą upadku znaczenia gmin lwowskich w ziemstwie ruskim jest manifestacja z 1762 r. starszych lwowskich, w której twierdzili, że zostali niesłusznie pozwani, bowiem żaden z Żydów lwowskich nie zasiadał wówczas wśród starszyzny ruskiej[99].

Na sejmikach starsi ziemscy w obecności posłów z kahałów ziemstwa mieli rozliczać rachunki[100], rozsądzać spory pomiędzy gminami[101] czy np. pomiędzy rabinem a jego gminą[102], uchwalać taryfy (symple, dyspartymenty)[103], wybierać deputatów na zjazdy generalne (Sejm Czterech Ziem)[104] i rabinów ziemskich[105]. Podczas sejmików rabini kahałów głównych, zapewne w obecności starszych ziemskich, przeprowadzali kontrolę wydawanych druków żydowskich, zwłaszcza dotyczących prawa halachicznego[106]. Stąd w uniwersałach zalecano, aby odpowiednio wcześniej wszyscy zainteresowani zostali obwieszczeni i mieli możność stawić się na miejsce obrad. Z listu do marszałka ziemstwa krakowsko-sandomierskiego wiadomo, że wielu Żydów skarżyło się do podskarbiego, iż zjazdy tegoż ziemstwa w Dąbrowie Tarnowskiej i Chmielniku były zwołane niemal potajemnie, tak aby wiedzieli o nich tylko wybrani[107]. Z drugiej strony zachowały się dokumenty świadczące o tym, że starsi ziemscy niektórych gmin bojkotowali zwołane sejmiki[108].

---

go sejmu żydowskiego w Pilicy. W ziemstwie Ordynacji Zamojskiej diety tygodniowe dla starszych i rabinów przybyłych na sejmik naliczane były od momentu przyjazdu marszałka.

98 Dok. 199.

99 Dok. 253. Manifestację złożono w związku z pozwem przeciw starszym ziemskim (i gminom lwowskim) o jakoby nadmierne obciążenie pogłównym gminy w Czortkowie.

100 Dok. 45, 76-77, 114, 118-122.

101 Dok. 115.

102 Dok. 116-117, 127-128.

103 Dok. 94.

104 SCZ, s. 194-195 oraz dok. 28.

105 Dok. 110, 232.

106 L. Lewin, *Geschichte der Juden in Lissa*, Pinne 1904, s. 178.

107 Dok. 108.

108 Dok. 203, 228, 238, 248; APP, Poznańskie Gr. 1236, s. 91rv. A. Leszczyński porównał to zjawisko do zrywania sejmików szlacheckich, idem, *Sejm…*, s. 86.

W okresie przed 1717 r. miejsce obrad sejmików żydowskich prawdopodobnie wyznaczane było przez samych Żydów i to z dużą częstotliwością. Jan III Sobieski, zlecając Chonie Markowiczowi przeprowadzenie weryfikacji rachunków ziemstwa chełmsko-bełskiego, nadał mu prawo do wyznaczenia i zwołania zjazdu. Wśród zarzutów, które doprowadziły króla do wydania tego uniwersału, były częste „schadzki", szkodliwe dla żydowskiego pospólstwa[109]. W 1702 r. w Wielkopolsce starsi w manifestacji zeznali: „jachali ciż starsi do JW JM pana chorążego poznańskiego, pana i dobrodzieja naszego miłościwego, starając się o konsens, aby im iure pozwolił sesyją swoję odprawić w Osiecznie, jako pana dziedzicznego, co im jegomość z łaski swej pozwolił"[110]. Na Podolu jednak długoletni wojewoda Stefan Humiecki zwoływał sejmiki żydowskie do swoich dóbr (Sołobkowce) bądź do miast należących do najpotężniejszego magnata podolskiego Adama Mikołaja Sieniawskiego. Później jednak pod pretekstem licznych skarg żydowskich zdecydował, że zjazdy żydowskie odbywać się będą wyłącznie w dobrach należących do niego[111]. W ziemstwie ruskim sejmik w 1723 r. zwołał wojewoda Jan Stanisław Jabłonowski do należącej do niego Bóbrki[112], a w 1752 r. uczynił to wprawdzie podskarbi Sedlnicki, ale miejsce i dzień obrad wyznaczyć mieli sami starsi ruscy[113]. Według uchwały sejmiku z tegoż roku w ziemstwie ruskim zjazdy wyznaczane były zgodnie z zasadą alternaty w miejscowościach należących do najważniejszych magnatów tego województwa[114]. Z kolei w ziemstwie krakowsko-sandomierskim doszło do sporu pomiędzy wojewodą sandomierskim Janem Wielopolskim a podskarbim Sedlnickim. Obaj zarzucali sobie naruszanie należących do nich prerogatyw, a jednym z punktów spornych było zwołanie sejmiku przez wojewodę[115]. Podobnie zwołanie sejmiku przez wojewodę kaliskiego w 1762 r. uznano za naruszenie prerogatywy podskarbiego

---

[109] Dok. 27, „który do tych rachunków miejsce i czas naznaczy"; „i ustawicznemi schadzkami abo sejmikami, które często składają i po czwierci roku, a czasem i dalej je z szkodą i krzywdą ubogiego pospólstwa odprawują i prolongują".

[110] Dok. 181.

[111] BC 5834, s. 879-881, List St. Humieckiego do A.M. Sieniawskiego, 20 IV 1722, Lwów, zob. też dok. 78.

[112] Dok. 71.

[113] Dok. 100, „naznaczam prywatny kongres dla ułożenia nowej sympli, którego to kongresu dzień i miejsce do woli i umowy Żydów starszych ruskich szczególnie oddaję".

[114] Dok. 151, „Według zaś kongresów dyspartymentalnych naszych, jako przedtym praktykowało się, że się alternatą po dwa roki u każdego JO, JW pryncypałów naszych odprawowały, tak i na potomne wieki tejże samej praktyki żądamy i pragniemy".

[115] Dok. 241, 243.

koronnego[116]. Sejmiki żydowskie odbywały się w miejscowościach na terenie danego ziemstwa, wyjątkowo starsi ziemscy wielkopolscy przynajmniej parokrotnie spotkali się poza granicami Rzeczypospolitej, na Śląsku, ale było to np. w okresie wielkiej wojny północnej[117]. W innej sytuacji wyznaczenie Krosna (woj. ruskie) jako miejsca obrad sejmiku ziemstwa krakowsko-sandomierskiego spotkało się ze sprzeciwem gubernatora wiśnickiego, działającego jakoby w imieniu tamtejszych Żydów[118]. Przynajmniej część sejmików nadzorowana była przez komisarzy wyznaczanych przez skarb koronny bądź wojewodę[119].

Struktury samorządu żydowskiego nie do końca pokrywały się z granicami administracyjnymi Rzeczypospolitej, np. ziemstwo lubelskie obejmowało również gminy należące do województw rawskiego czy mazowieckiego (a więc z prowincji Wielkopolski)[120]. Zdumiewa np. fakt, że prawie 200 lat po unii lubelskiej niektóre kahały Korony wnosiły pogłówne żydowskie do skarbu WKsL i to pomimo wyroków trybunału skarbowego radomskiego. Trybunał w 1718 r. zakazywał kahałom na Ukrainie i Podlasiu płacenia podatków do skarbu litewskiego[121], mimo to trzeba było wydać kolejne decyzje w 1747 i 1749 r., w których podporządkowano gminy powiatu owruckiego ziemstwu Żydów wołyńskich[122].

Procesy decentralizacyjne, których efektem było wydzielenie mniejszych ziemstw bądź okręgów, zapoczątkowane w 2. poł. XVII w., okazały się wynikiem zarówno aspiracji lokalnych elit żydowskich, jak i działań właścicieli ziemskich. Już wcześniej zwrócono uwagę na rolę wojewody podolskiego Stefana Humieckiego w powstaniu niezależnego ziemstwa Żydów podolskich (obejmującego najpierw również woj. bracławskie, a więc całe terytorium historycznego Podola), które wydzieliło się z dawnego wielkiego ziemstwa ruskiego[123]. Porozumienie tegoż wojewody z Janem Stanisławem Jabłonowskim wojewodą ruskim omal nie doprowadziło do jego likwidacji[124]. Wydzielenie

---

116 Dok. 254.

117 APP, Kaliskie Gr. 313, s. 127r.

118 ANKr, CCR 185, s. 4001-4003.

119 Dok. 96. Wojewoda ruski August Czartoryski w 1752 mianował Jana Mikołaja Cieszkowskiego stolnika stężyckiego swoim komisarzem na sejmik Żydów ruskich w swoim mieście dziedzicznym Przemyślany.

120 P. Zarubin, *op. cit.*, s. 669.

121 SCZ, s. 104.

122 Dok. 90, 92.

123 SCZ, s. 11, 317-319 oraz dok. 67, 185.

124 M. Bałaban, *Z zagadnień ustrojowych żydostwa polskiego. Lwów a ziemstwo rusko-bracławskie w XVIII w.*, Lwów 1932, s. 7. Dok. 71. Zapewne w tym momencie Żydzi woj. bracławskiego wrócili do ziemstwa ruskiego.

Ordynacji Zamojskiej z ziemstwa chełmsko-bełskiego nie oznaczało bynajmniej końca sporów pomiędzy ich starszymi ziemskimi[125]. Choć Ordynacja Zamojska stała się ostatecznie całkowicie odrębną jednostką fiskalną, jednakże nadal posiadała pewne wspólne zobowiązania, np. wspólnego wiernika z ziemstwem chełmsko-bełskim[126]. Kwestia oddzielenia się ordynacji nie była wcale jednoznaczna, ostatecznie przeważyły obawy starszych ziemi chełmskiej i woj. bełskiego, że starsi Ordynacji Zamojskiej zdominują ich pomimo wyraźniej ich przewagi liczebnej (ponad 40 gmin v. 9)[127]. W przypadku ziemstwa krakowsko-sandomierskiego M. Bałaban twierdził, że powstało pod koniec XVII w. Jego zdaniem najpierw miał miejsce podział na dwa okręgi, górny – woj. krakowskie, i dolny – sandomierskie[128]. Jednakże publikowany w tomie kontrakt z kapitułą sandomierską podpisali przedstawiciele kahałów tegoż ziemstwa z obu województw (bez Krakowa) już w 1664 r.[129], co pozwala przesunąć datę powstania na lata pięćdziesiąte lub wczesne sześćdziesiąte XVII w. Być może właśnie te samodzielne działania były powodem zbojkotowania Sejmu Czterech Ziem w 1666 r. przez przedstawicieli gminy kazimierskiej[130].

Głównym powodem podziałów dotychczasowych jednostek żydowskiego samorządu było panujące przekonanie o niesprawiedliwości rozdziału podatków. Podobne pretensje podnosiły też kahały i przykahałki wobec władz swoich ziemstw, na ogół przy aktywnym wsparciu ze strony swoich właścicieli czy dzierżawców[131]. Można zauważyć kilka strategii stosowanych przez właścicieli dóbr. Jedni decydowali się na wytoczenie procesu w trybunale skarbowym. Często jednak były one długotrwałe, kosztowne, a przede wszystkim nieskuteczne. Właściciel Beresteczka wraz ze swoim kahałem procesowali się ze starszymi ziemskimi przez kilkadziesiąt lat[132]. Niekiedy dla uniknięcia dalszych procesów zawierano ugody, nie zawsze dotrzymywane przez starszych ziemskich[133]. Inni próbowali szukać wsparcia podskarbiego bądź grozili, szantażowali, a nawet więzili starszych ziemskich. Eustachy Potocki uwięził marszałka Żydów koronnych Berka Rabinowicza i wymusił na nim pisemne

---

125 Dok. 89.

126 Dok. 93-95, 132-134.

127 Dok. 133, „Żydzi ordynaccy pod dyrekcyjo pana jednego a my chełmscy i bełscy każde miasto do inszego należy państwa, tedy Żydzi ordynaccy zawsze mogą nas wetować".

128 M. Bałaban, *Historja…*, s. 252.

129 Dok. 158.

130 M. Bałaban, *Historja…*, s. 254.

131 Dok. 6, 179, 189, 200, 207, 223, 230-231, 251, 253, 255.

132 CDIAK, Fond 28, op. 1, sp. 152, s. 393rv; CDIAK, Fond 256, op. 1, sp. 130, s. 71rv.

133 Dok. 249-250, 255.

zobowiązanie, że doprowadzi do korzystnych dla jego dóbr rozstrzygnięć[134]. Był także inny sposób, który pozwalał na zmniejszenie wymiaru podatku, jak również chronił przed uciążliwą egzekucją podatku przez deputatów wojskowych (a kahał „znikał" z dyspartymentów pogłównego). Mianowicie zawierano kontrakty dłużne na większe sumy ze starszyzną ziemską, w których najważniejszym warunkiem było spłacanie prowizji przez należący do magnata kahał. Takie kontrakty ze starszymi ruskimi zawarł na początku 1754 r. Józef Ossoliński, zapewniając swojej gminie w Lesku nie tylko stałą wysokość, niższą niż poprzednia, pogłównego (którą mieli płacić swemu panu), ale także inne korzyści, przede wszystkim dopuszczenie starszych leskich do grona starszyzny ziemskiej i podporządkowanie Baligrodu[135]. To postępowanie wywołało reakcję potężnego magnata Michała Kazimierza Radziwiłła, żywo zainteresowanego stanem swych ruskich posiadłości. Uznał, że starszyzna naruszyła jego interesy, a ofiarą jego niezadowolenia stał się Pinchas Abrahamowicz starszy ziemski z Żółkwi, dóbr Radziwiłła, który został uwięziony, skazany na wysokie kary finansowe, a przede wszystkim na upokarzającą chłostę[136]. Te wydarzenia pokazują złożoność sytuacji w ziemstwie ruskim, którego starszyzna musiała manewrować pomiędzy różnymi ośrodkami władzy (podskarbi, lokalni, często poróżnieni między sobą magnaci, wojewoda)[137]. Podobnie złożony charakter, którego istoty nie sposób zrozumieć bez znajomości ówczesnych sojuszy politycznych, związków rodzinnych pomiędzy fakcjami magnackimi, układów klientelnych, miał spór o rabinat ziemski w ziemstwie krakowsko-sandomierskim[138].

W tomie zawarto też przykłady (więcej w bazie projektu) aktów sądowych: manifestacji, pozwów, wyroków czy aktów egzekucji, z reguły w sprawach toczących się w trybunale skarbowym o niewypłacenie asygnacji skarbowych wydanych jednostkom armii koronnej, nadmierne obciążenie wymiarem pogłównego gmin przez starszych ziemskich[139], niepłacenie długów ziemstw[140],

---

134 Dok. 244.

135 Dok. 133-137. Józef Ossoliński podobny układ zawarł nieco wcześniej z Żydami wołyńskimi, wówczas dług ziemstwa miał spłacać należący do niego kahał w Turzysku, CDIAK, Fond 28, op. 1, sp. 170, s. 565r-567v.

136 SCZ, s. 364-365 oraz dok. 239-240.

137 A. Teller, *Radziwiłł, Rabinowicz…*, s. 256-267; M. Bałaban, *Z zagadnień…*, s. 1-25.

138 Dok. 82-87, 208-213, 215 oraz SCZ, s. 122-123. Zob. też A. Kaźmierczyk, *Konwersja…*, s. 36-47; M. Bałaban, *Joseph Jonas Theomim Fränkel, Rabbiner in Krakau (1742-1745) und seine Zeit*, Breslau 1917.

139 Dok. 250, 253.

140 Dok. 214.

oskarżeń o nadużycia starszych, szkody i krzywdy wyrządzone podczas poboru podatków *etc*.[141] Zawarto również dokumenty, które nie dotyczyły bezpośrednio kwestii podatków państwowych, np. spór o dostawę tzw. rajskich jabłek (etrog, cytrusów)[142], czy elekcji rabina ziemskiego[143].

Te dokumenty świadczą o tym, że samorząd żydowski nie potrafił spełnić zadań, które przed nim stawiano, i zapewnić sprawny pobór podatków. Wywoływało to poczucie niezadowolenia w zasadzie u wszystkich zainteresowanych. Powszechne było przekonanie, co potwierdzał sam podskarbi, że generalność Żydów koronnych zbierała rocznie 1 mln zł, a reszta, choć powinna być przekazana na spłatę długów, była defraudowana (podobne oskarżenia wysuwano wobec starszych ziemstw)[144]. Rosnący wpływ nieżydowskich ośrodków władzy raczej pogarszał, niż poprawiał funkcjonowanie samorządu żydowskiego, bowiem decentralizacja państwa i wielość różnych jurysdykcji nie pozwalała na uzyskanie pełnej kontroli nad samorządem żydowskim, którego przedstawiciele podejmowali niekiedy niekorzystne z punktu widzenia państwa czy wierzycieli decyzje. Jeden z podskarbich, Jan Ansgary Czapski, w liście do swojej ciotki Teresy Potockiej pisał:

> Widzisz WMMPani i Dobrodziejka sama teraz, jak to Żydostwo górą nad nami w Polszcze wzięło, kiedy ani dekretów radomskich, ani ordynansów podskarbińskich cale nie słucha, ani aprehenduje, ale mając po sobie prawo, że się sami taksować powinni na swoich zjazdach, jako lepiej wiadomi, świadomi swoich własnych sytuacyj, taksują się według pomiarkowania starszyzny swoich, a gdy czasem skarb chce wniść w kognicyją ich dyspartymentów, czyniąc ukrzywdzonym folgę, znajdą zaraz Żydzi swoich protektorów i swoich obrońców[145].

Rzeczywiście usiłowania zwiększenia kontroli przez podskarbiego, czy też jego komisarzy, na ogół kończyły się niepowodzeniem. Ostatnią próbę uporządkowania samorządu żydowskiego i poddania go większej kontroli (zwłaszcza przychodów i rozchodów) podjął w 1753 r., mianowany przez

---

141 Dok. 173, 201, 217, 220-222, 227, 248.

142 Dok. 143, 206.

143 Dok. 232.

144 Dok. 104; M. Nycz, *op. cit.*, s. 59.

145 AGAD, Arch. Potockich z Łańcuta 38110, s. 4-7, List podskarbiego koronnego Jana Ansgarego Czapskiego do Teresy Potockiej, Nowa Wieś, 28 X 1741; A. Kaźmierczyk, *Czy rzeczywiście niezależni?…*, s. 106.

Karola Odrowąża Sedlnickiego komisarzem skarbu koronnego, Kazimierz Granowski starosta radomski[146], który w ostatecznym rachunku również nie poprawił sytuacji.

Ten ustalony w 1717 r. i ewoluujący system samorządu terytorialnego Żydów został ostatecznie zlikwidowany w 1764 r. Dopiero wówczas zniesiono ryczałtowy sposób pobierania podatku i zakazano wszelkich zjazdów starszyzny ziemskiej, aczkolwiek starsi ziemscy spotykali się jeszcze (przynajmniej do 1772 r.) na nieformalnych spotkaniach. Również przynajmniej przez kilka lat po 1764 r. starsi ziemscy i koronni uczestniczyli w procesie likwidacji długów zniesionych jednostek samorządu przez Komisję Skarbu Koronnego[147]. Samorząd żydowski przetrwał tak długo mimo wciąż narastających skarg i krytyki ze względu na niezdolność Rzeczpospolitej do reformy administracji skarbowej. Wskutek likwidacji sejmów i ziemstw żydowskich cała działalność samorządowa Żydów została przesunięta ze szczebla centralnego i regionalnego na szczebel lokalny, czyli przeszła w ręce gmin (kahałów) i stojącej na ich czele starszyzny, co otworzyło nowy rozdział w dziejach polskiego żydostwa.

***

Wydawnictwo obejmuje 256 dokumentów dotyczących samorządu żydowskiego, podzielonych na trzy części[148]. Wszystkie dokumenty w obrębie poszczególnych części ułożono w porządku chronologicznym. W przypadku dokumentów, które zostały już wcześniej opublikowane w innych wydawnictwach (w całości lub też w postaci regestów), odpowiednie informacje zostały zawarte wraz z komentarzem o podstawie wydania. Przyjęto zasadę publikowania dokumentów w całości, aczkolwiek w przypadku konfliktu pomiędzy gminą w Ulanowie a arendarzami ekonomii sandomierskiej zamieszczono wyłącznie wybór sześciu dokumentów z całej kolekcji (dok. 224 A-F).

W pierwszej części pojawiły się dokumenty władz Rzeczypospolitej, głównie wystawione przez króla, podskarbich koronnych i wojewodów, ale wśród opublikowanych zabytków znalazły się też deklaracje trybunału skarbowego i wyrok komisji królewskiej w sprawie długów ziemstwa wielkopolskiego. Ponieważ dla władz Rzeczypospolitej jedynym uzasadnieniem istnienia samorządu żydowskiego była egzekucja pogłównego żydowskiego, są to w zasadzie

---

146 SCZ, s. 128-150.

147 *Ibidem*, s. 159-179 oraz dok. 113.

148 Zastosowaliśmy zbliżony układ do wydawnictwa *Sejm Czterech Ziem*.

wyłącznie dokumenty dotyczące tego podatku, jednak wiele z nich pozwala na poznanie różnych aspektów funkcjonowania poszczególnych szczebli samorządu żydowskiego od Sejmu Czterech Ziem do pojedynczego kahału. Wśród wyjątków znajduje się m.in. uniwersał protekcyjny dla Żydów koronnych w okresie niepokojów spowodowanych pojawieniem się fałszywego mesjasza[149].

Druga część objęła dokumenty wytworzone przez różne szczeble samorządu. W zasadzie wszystkie dokumenty z tej części zachowały się jedynie w postaci tłumaczenia na język polski sporządzonego na potrzeby władz Rzeczypospolitej lub zainteresowanych właścicieli ziemskich. Stan zachowania niektórych z nich utrudniał odczytanie treści, ale główną przyczyną problemów związanych z ich zrozumieniem i opracowaniem była fatalna polszczyzna. Wśród dokumentów znalazły się: podział zobowiązań ziemstwa, uchwały sejmików żydowskich, wyroki w sprawie pretensji gmin do ziemstwa, wyroki zjazdów żydowskich dotyczące przynależności przykahałków do głównych gmin, wyroki dotyczące pretensji rabina do miejscowej gminy, dekrety i uchwały w sprawie długów, ale także ugody zawierane pomiędzy ziemstwami, kwitacje dla rabina ziemskiego.

Natomiast w trzeciej części zamieszczono dokumenty sądów (manifestacje, pozwy, akty egzekucji) oraz wszelkie inne, które dotyczą funkcjonowania samorządu żydowskiego, a nie mogły być zakwalifikowane do poprzednich dwóch części. Do tej kategorii zaliczyliśmy np. wyroki dotyczące marszałka ziemstwa ruskiego wydane przez Michała Kazimierza Radziwiłła, wykaz wydatków marszałka ziemstwa, kontrakty zawierane przez starszych ziemskich czy korespondencję magnatów do Izaaka Fortisa w związku z jego próbą sięgnięcia po urząd marszałka generalności na szkodę ziemstwa chełmsko-bełskiego.

Większość dokumentów z pierwszej części, wydanych przez władze Rzeczypospolitej, nie odbiega pod względem językowym od przeciętnych dokumentów epoki. Dokumenty te zostały sporządzone na ogół poprawnie z zachowaniem normy panującej wówczas w języku polskim czy łacińskim. Jedynym problemem były błędy kopistów (większość tych dokumentów znana jest głównie z kopii akt grodzkich).

Znacząca część dokumentów żydowskich z części drugiej i trzeciej to, jak już wcześniej zaznaczono, tłumaczenia oryginałów hebrajskich na język polski dokonane przez samych Żydów. Język dokumentów ma charakter języka mówionego, a składnia wskazuje, że dla wystawcy czy też tłumacza dokumentów język polski był językiem sekundarnym. Niejednokrotnie pojawiają się

---

[149] Dok. 17.

błędy składniowe, np. zakłócenia związku zgody podmiotu z orzeczeniem pod względem rodzaju i liczby (np. „wszytkich percepty [*s*] i ekspens całej synagogi nie mają być") czy też zakłócenia związku rządu (np. „zapisujemy się tym skryptym [*s*] naszym czynić", „przeciwko całemu kahału [*s*] łuckiemu żydowskiemu"). W dokumentach tych używano też specyficznych wersji nazw miejscowości, np. Czochaczew (Sochaczew) czy Łobziniece (Łobżenica), przekręcano słowa („egzokować" – egzekwować, czy „segostrować" – sekwestrować) czy zwrot „z dawna dawen". Dodatkowym utrudnieniem była dowolna ortografia, oddająca czasami zapis fonetyczny. Teksty te były niekiedy niezrozumiałe nawet dla współczesnych, o czym najlepiej świadczy komentarz dołączony do oblaty listu żydowskiego, zapisany na marginesie księgi grodzkiej kaliskiej w 1700 r.: „Ta oblata lubo sensu nie ma w sobie, jednakże pisana de verbo ad verbum, nie kancelaryjej wina"[150].

Teksty źródłowe przygotowano zgodnie z zaleceniami *Instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*[151]. Podstawową zasadą, jaką przyjęto przy opracowaniu wydawnictwa, było zapewnienie jak najwierniejszego odzwierciedlenia cech ówczesnego języka, przy jednoczesnej modernizacji pisowni i uproszczeniu aparatu naukowego[152]. Było to o tyle trudne, iż zamieszczone dokumenty powstawały w okresie dwustu lat, na różnych terenach, a w przypadku tekstów żydowskich ich autorzy na ogół językiem polskim władali słabo. Pozostawiono więc w tekście takie formy, jak np. *śrzedni, wszytki, barzo* odzwierciedlające ówczesne formy języka mówionego. Wyrazy pochodzenia łacińskiego z końcówkami polskimi np. *-cya, -cyą, -tią* oddano jako np. *asygnacyja, wiolencyją.* W przypadku liczby mnogiej zastosowano końcówkę *cyj*, np. *manifestacyj*. Również transkrybowano niektóre litery używane zgodnie z zasadami języka łacińskiego – literę *c* jako *k, s* i *t* jako *z* lub *c.* W brzmieniu źródła pozostawiono końcówki: *-emi, -ymi, -ą, -ę.* Wyrazy pochodzenia łacińskiego, np. *generalny*, *geniusz*, *indulgencyja*, *regestr*, *regent* zawierające literę – *g,* którą wówczas wymawiano jako – *j*, pozostawiono bez zmian[153], jedynie w kilku dokumentach, w których zapisano je fone-

---

150 APP, Kaliskie Gr. 309, s. 348v, 349r.

151 *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, red. K. Lepszy, Wrocław 1953.

152 Przypisy tekstowe i rzeczowe umieszczono pod niektórymi dokumentami. W przypadku przypisów rzeczowych (numerowanych cyframi arabskimi) umieszono je tylko w przypadkach wymagających identyfikacji osoby lub miejscowości, bądź wyjaśnienia, jaki akt prawny został wymieniony w dokumencie itp.

153 Chociaż *Zasady wydawania tekstów staropolskich. Projekt*, Wrocław 1955 wydane przez Instytut Badań Literackich zalecają w takim wypadku oddawanie litery *g* przez literę *j*, stąd *jenerał*, *rejestr.*

tycznie, zachowano oryginalną pisownię[154]. Imion Żydów nie ujednolicano, a jedynie modernizowano ich pisownię, np. *Ajzyk* zamiast *Ayzyk*. Oznacza to, że ta sama osoba może występować z różnymi wariantami imion, również to samo imię może być zapisane na różne sposoby w zależności od czasu i miejsca powstania dokumentu. Izaak zapisywano np. jako Icek, Icyk, Iczek, Iciek, Icko, Iczko, Izak, Ajzyk, Ejzyk. Nieliczne podpisy i adnotacje hebrajskie podano w oryginale i niekiedy z tłumaczeniem. Jedynym wyjątkiem jest krótki wyrok hebrajski zamieszczony wraz z jego tłumaczeniem, m.in. ze względu na wskazanie różnic pomiędzy hebrajskim oryginałem a jego tłumaczeniem na język polski[155].

Ewidentne pomyłki pisarzy poprawiono bez zaznaczenia tego przypisami. Skróty występujące w źródłach zostały rozwiązane, z wyjątkiem tytułów, które w większości ujednolicono (z nielicznymi wyjątkami, gdy zachowano oryginalne). Tytuły: Jaśnie Oświecony, Jaśnie Wielmożny, Jegomość *etc*., zastąpiono skrótami, wykaz których umieszczono na końcu wydawnictwa, daty roczne zastąpiono cyframi. W nawiasach prostokątnych zawarto niezbędne uzupełnienia, opatrując je w niektórych przypadkach przypisami tekstowymi. Dotyczy to także rozwiązania dat. Stwierdzone błędy gramatyczne czy błędy składni oznaczono w tekście znakiem [*s*].

Nazwy miejscowości występujących w źródłach pozostawiono bez zmian, w objaśnieniach pod tekstem źródłowym podano obecnie obowiązujące nazwy miejscowości polskich. Informacje o pozostałych miejscowościach umieszczono w indeksie geograficznym, zaznaczając ich współczesną przynależność administracyjną.

Poniżej regestu podano informacje o rękopisach, na podstawie których opracowano dokumenty, a także skrócone dane bibliograficzne wydawnictw źródłowych (jeżeli zostały uprzednio opublikowane). Ponadto zamieszczono zwięzłe dane opracowań, w których wydawane dokumenty były cytowane. Pełne dane bibliograficzne wydawnictw źródłowych i opracowań zostały umieszczone w osobnym wykazie w końcowej części książki.

***

Prezentowany tom źródeł powstał w ramach realizacji projektu badawczego finansowanego ze środków Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki

---

[154] „majistraty", zob. dok. 41, 55, „jeneralnych" dok. 151.

[155] Dok. 224 B.

nr 0041/NPRH2/H11/81/2012 *Żydowski samorząd ziemski w Koronie w XVII-XVIII wieku*, w Instytucie Judaistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego, którego integralną częścią jest też internetowa baza danych http://www.ziemstwa.judaistyka.uj.edu.pl/katalog-ziemstw – nadal uzupełniana, planowane też są kolejne wydawnictwa źródłowe. W przygotowaniu tomu i bazy uczestniczyło wiele osób, które wymieniamy w porządku alfabetycznym: Maria Cieśla, Janusz Dąbrowski, Andrij Feloniuk, Łukasz Kossacki-Lytwyn, Magdalena Kozłowska, Mariusz Leńczuk, Mariusz Machynia, Krzysztof Pawłowski, Zbigniew Rafacz, Sebastian Szytuła, Maciej Tomal, Bożena Traciewicz, Gracja Witkowska, Ihor Zeman, Maciej Ziemierski. Szczególne wyrazy wdzięczności należą się dr. Maciejowi Ziemierskiemu, jednemu z głównych wykonawców kwerend archiwalnych. Przy przygotowaniu samego tomu ogromną rolę odegrali nasi konsultanci: dr Mariusz Leńczuk (IJP PAN) z języka staropolskiego, dr hab. Krzysztof Pawłowski (UJ) z języka łacińskiego, natomiast transliterację i tłumaczenie wtrętów hebrajskich zapewnił dr hab. Maciej Tomal (UJ). Wyrazy wdzięczności należą się też wszystkim pracownikom archiwów w Kijowie, Krakowie, Lublinie, Lwowie, Mińsku, Poznaniu, Warszawie.

Adam Kaźmierczyk
Przemysław Zarubin

Spis treści

Wprowadzenie 9

Introduction 37

Wykaz skrótów 65

Wykaz rękopisów 69

DOKUMENTY

I. Dokumenty władz Rzeczypospolitej 71

1. Uniwersał Jana Firleja podskarbiego koronnego w sprawie dzierżawy pogłównego starszym koronnym 73
2. Uniwersał podskarbiego koronnego Stanisława Warszyckiego w sprawie zwolnienia Żydów koronnych z pogłównego 74
3. Kwitacja Żydów koronnych przez komisarzy bydgoskich z odbioru pogłównego 75
4. Uniwersał podskarbiego koronnego Mikołaja z Żurowa Daniłowicza w sprawie dwuletniej dzierżawy pogłównego żydowskiego starszym żydowskim 76
5. Uniwersał podskarbiego koronnego Mikołaja Daniłowicza w sprawie podatków żydowskich 78
6. Uniwersał podskarbiego koronnego Mikołaja Daniłowicza w sprawie podatków żydowskich 79
7. Uniwersał Zygmunta III Wazy w sprawie pogłównego żydowskiego 80
8. Pismo króla Władysława IV Wazy do podskarbiego Jana Mikołaja Daniłowicza w sprawie podymnego Żydów koronnych 81
9. Uniwersał Jana Kazimierza do Żydów wołyńskich w sprawie zaległego pogłównego 83
10. Uniwersał Jana Kazimierza do Żydów koronnych w sprawie pieniędzy na poselstwo tureckie 84
11. Uniwersał króla Jana Kazimierza Wazy w sprawie podatków Żydów koronnych 85
12. Uniwersał protekcyjny podkanclerzego koronnego Bogusława Leszczyńskiego dla Żydów z województw wielkopolskich 86
13. Uniwersał protekcyjny króla Jana Kazimierza dla Żydów koronnych 87
14. Uniwersał króla Jana Kazimierza dla Żydów koronnych w sprawie unikających płacenia pogłównego 90
15. Uniwersał protekcyjny króla Jana Kazimierza dla Żydów koronnych 91

16. Uniwersał Jana Kazimierza w sprawie zaległego pogłównego żydowskiego.... 93
17. Uniwersał protekcyjny dla Żydów koronnych Jana Kazimierza w związku z pogłoskami o fałszywym mesjaszu 94
18. Uniwersał Jana Kazimierza dla Żydów koronnych w sprawie pogłównego żydowskiego 97
19. Uniwersał protekcyjny króla Jana Kazimierza dla Żydów koronnych 99
20. Uniwersał króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego w sprawie lichwy 101
21. Uniwersał podskarbiego koronnego Jana Andrzeja Morsztyna w sprawie pogłównego Żydów koronnych 103
22. Uniwersał protekcyjny króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego dla Żydów koronnych 104
23. List protekcyjny Jana III Sobieskiego dla starszego województwa bełskiego... 106
24. Uniwersał protekcyjny króla Jana III Sobieskiego dla Żydów koronnych 107
25. Deklaracja króla Jana III Sobieskiego w sprawie poboru podatków państwowych od Żydów 109
26. Uniwersał Jana III w sprawie poboru podatków od Żydów koronnych 112
27. Uniwersał Jana III Sobieskiego skierowany do Żydów województwa bełskiego i ziemi chełmskiej 114
28. Reskrypt króla Jana III Sobieskiego uchylający uniwersał skierowany przeciwko starszym województwa bełskiego i ziemi chełmskiej 116
29. Uniwersał protekcyjny Jana III Sobieskiego dla Żydów koronnych 118
30. Uniwersał starosty generalnego wielkopolskiego Jana Opalińskiego w sprawie odstępowania żydowskich kwitów dłużnych 120
31. Uniwersał Jana III nakazujący wierzycielom dochodzenia pretensji na poszczególnych powiatach i gminach żydowskich 121
32. Uniwersał starosty generalnego wielkopolskiego Piotra Opalińskiego w sprawie egzekucji podatku pogłównego 123
33. Uniwersał Jana III Sobieskiego w sprawie sposobu rozliczenia kwitów podatkowych Żydów województwa bełskiego 124
34. Uniwersał Jana III w sprawie Żydów województw wielkopolskich 125
35. Dekret wojewody kaliskiego Rafała Leszczyńskiego porządkujący sytuację w ziemstwie wielkopolskim 126
36. Uniwersał Wojciecha Brezy wojewody kaliskiego w sprawie długów byłych starszych ziemskich 129
37. Przywilej królewski dla pisarza generalnego Żydów koronnych Fiszla Lewkowicza 131
38. Deklaracja Jana III w sprawie pogłównego żydowskiego 132
39. Deklaracja Jana III w sprawie podatków i bezpieczeństwa Żydów koronnych 133
40. Uniwersał podskarbiego koronnego Marka Matczyńskiego względem deputatów pogłównego żydowskiego 136
41. Uniwersał króla Jana III Sobieskiego dla Żydów koronnych 138
42. Uniwersał podskarbiego Marka Matczyńskiego w sprawie wybierania pogłównego od Żydów w województwie bełskim i ziemi chełmskiej 141

43. Uniwersał podskarbiego Marka Matczyńskiego dotyczący wybierania pogłównego żydowskiego w miasteczkach podległych kahałowi włodzimierskiemu ... 142
44. Ordynacja skarbowa dla deputatów pogłównego żydowskiego ... 144
45. Uniwersał wojewody łęczyckiego Rafała Leszczyńskiego w sprawie rozliczenia asygnacji skarbowych Żydów ziemstwa wielkopolskiego ... 146
46. Uniwersał wojewody poznańskiego Wojciecha Konstantego Brezy zwołujący sejmik żydowski ... 147
47. Uniwersał Stanisława Małachowskiego wojewody kaliskiego nakazujący Żydom wielkopolskim wykonanie wyroku sądu rabinów ... 148
48. Wyrok komisji królewskiej powołanej do likwidacji długów ziemstwa wielkopolskiego ... 149
49. Ordynacja podskarbiego wielkiego koronnego Hieronima Augustyna Lubomirskiego w sprawie Żydów kaliskich ... 155
50. Deklaracja komisarzy królewskich w sprawie Wulfa Jakuba starszego ziemskiego ... 156
51. Deklaracja komisji dla Żydów krotoszyńskich w sprawie likwidacji długów ziemstwa wielkopolskiego ... 157
52. Ordynacja skarbowa dotycząca sposobu egzekwowania pogłównego żydowskiego w ziemstwie wołyńskim ... 159
53. Uniwersał Hieronima Augustyna Lubomirskiego dla Żydów kaliskich ... 161
54. Przywilej protekcyjny Augusta II dla swego faktora Naftalego Izaakowicza ... 162
55. Przywilej Augusta II na faktorstwo dla rabina ziemskiego poznańskiego Naftalego Izaakowicza ... 164
56. Przywilej królewski dla rabina poznańskiego i ziemskiego wielkopolskiego Naftalego Izaakowicza ... 166
57. Uniwersał Waleriana Naramowskiego podwojewodziego poznańskiego w sprawie zjazdów żydowskich ... 170
58. Uniwersał podskarbiego koronnego Hieronima Augustyna Lubomirskiego w sprawie konfliktu między ziemstwem chełmsko-bełskim a Żydami ziemi zamojskiej ... 171
59. Uniwersał Hieronima Augustyna Lubomirskiego podskarbiego koronnego w sprawie pogłównego Żydów wołyńskich ... 172
60. Ordynacja skarbowa dla deputatów pogłównego Żydów wielkopolskich ... 174
61. Przywilej protekcyjny starosty halickiego Józefa Potockiego dla Karaimów z Halicza ... 176
62. Uniwersał Kazimierza Włostowskiego do Żydów wielkopolskich ... 178
63. Deklaracja sądu komisarskiego trybunału skarbowego w sprawie ulgi podatkowej dla Żydów koronnych ... 179
64. Uniwersał Adama Sieniawskiego hetmana wielkiego koronnego w sprawie asygnacji Żydów powiatowych przemyskich ... 179
65. Ordynacja podskarbiego Jana Jerzego Przebendowskiego dla deputatów pogłównego Żydów wielkopolskich ... 181

66. Uniwersał wojewodów poznańskiego i inowrocławskiego w sprawie asygnacji do Żydów poznańskich 182
67. Uniwersał Stefana Humieckiego wojewody podolskiego do Żydów podolskich 184
68. Rachunek skarbu koronnego z Żydami poznańskimi i kaliskimi 185
69. Deklaracja trybunału radomskiego zabraniająca Żydom koronnym dzierżawy ceł i handlu niektórymi towarami 189
70. Aprobata przez Jana Jerzego Przebendowskiego podskarbiego koronnego wyroku sądu polubownego rozstrzygającego spory między ziemstwem chełmsko-bełskim a Ordynacją Zamojską 190
71. Uniwersał wojewody ruskiego Jana Stanisława Jabłonowskiego zwołujący sejmik żydowski do Bóbrki 195
72. Przywilej podskarbiego Jana Jerzego Przebendowskiego dla Żydów z Zamościa i Ordynacji Zamojskiej dotyczący reprezentacji na sejmach żydowskich 196
73. Deklaracja trybunału skarbowego radomskiego w sprawie pisarza generalnego wielkopolskiego 198
74. Uniwersał Jana Jerzego Przebendowskiego podskarbiego koronnego do starszych Żydów koronnych w sprawie ceł prywatnych 199
75. Uniwersał Franciszka Salezego Potockiego starosty bełskiego dotyczący równouprawnienia starszych ziemskich chełmskich i bełskich 200
76. Projekt instrukcji wojewodzińskiej na sejmik żydowski województwa podolskiego 202
77. Uniwersał wojewody podolskiego na sejmik żydowski 204
78. Suplement do instrukcji wojewodzińskiej na sejmik żydowski województwa podolskiego 205
79. Deklaracja trybunału skarbowego radomskiego w sprawie handlu winem przez Żydów koronnych 207
80. Konsens wojewody ruskiego Augusta Czartoryskiego dla rabina generalnego przemyskiego Michla Szmujłowicza 210
81. Deklaracja trybunału radomskiego w sprawie pogłównego żydowskiego 211
82. Uniwersał Teodora Lubomirskiego wojewody krakowskiego w sprawie rabina ziemskiego krakowskiego 214
83. Uniwersał Jana Tarły wojewody sandomierskiego do starszych ziemskich w sprawie rabina ziemskiego krakowskiego 215
84. Konsens Jana Tarły wojewody sandomierskiego dla Dawida Szmelki na urząd rabina ziemskiego krakowskiego 216
85. Uniwersał Jana Tarły wojewody sandomierskiego do starszych ziemskich w sprawie rabina ziemskiego krakowskiego 217
86. Uniwersał Jana Tarły wojewody sandomierskiego w sprawie rozprawy sądowej między starszymi ziemskimi i innymi Żydami a rabinem ziemskim krakowskim 218
87. Konsens Jana Tarły dla Józefa Icka Jonowicza rabina ziemskiego krakowsko-sandomierskiego 219

88. Uniwersał podskarbiego Karola Odrowąża Sedlnickiego w sprawie usprawnienia realizacji asygnacji skarbowych ... 220
89. Pismo podskarbiego Sedlnickiego w sprawie sporu między Ordynacją Zamojską a ziemstwem chełmsko-bełskim ... 221
90. Oblata dekretu trybunału radomskiego w sprawie przynależności fiskalnej Żydów powiatu owruckiego ... 223
91. Deklaracja trybunału skarbowego radomskiego względem usprawnienia poboru pogłównego żydowskiego ... 224
92. Deklaracja sądu głównego koronnego komisji radomskiej w sprawie podatku pogłównego od Żydów ... 227
93. Przywilej podskarbiego Karola Sedlnickiego dla Dawida Moszkowicza na urząd generalnego wiernika województwa bełskiego i ziemi chełmskiej ... 229
94. Konfirmacja przywileju Dawida Moszkowicza na urząd generalnego wiernika województwa bełskiego i ziemi chełmskiej ... 232
95. Przywilej podskarbiego Karola Sedlnickiego na urząd generalnego pisarza województwa bełskiego i ziemi chełmskiej ... 233
96. Instrument wojewody ruskiego Augusta Czartoryskiego dla komisarza na sejmik żydowski w Przemyślanach ... 235
97. Deklaracja trybunału skarbowego radomskiego dla Żydów koronnych ... 236
98. Przywilej nominacyjny Antoniego Lubomirskiego ustanawiający Abrahama Chaimowicza marszałkiem ziemskim lubelskim ... 238
99. Uniwersał wojewody ruskiego Augusta Czartoryskiego dotyczący wyboru nowego wiernika ruskiego ... 239
100. Uniwersał Karola Odrowąża Sedlnickiego podskarbiego koronnego polecający Żydom powiatowym ruskim zwołanie kongresu ... 240
101. Konsens dla Chaima Abrahamowicza na urząd rabina ziemskiego lubelskiego ... 241
102. Dyspozycja podskarbiego koronnego Karola Odrowąża Sedlnickiego w sprawie przykahałków gminy łokackiej ... 243
103. Dekret komisarza skarbu koronnego Kazimierza Granowskiego w sprawie sporu między Żydami w Komarowie a kahałem w Tyszowcach ... 244
104. Uniwersał podskarbiego Karola Sedlnickiego do starszych ziemskich wielkopolskich ... 247
105. Mandat podskarbiego koronnego Karola Józefa Odrowąża Sedlnickiego do Żydów wielkopolskich ... 249
106. Pismo wojewody lubelskiego Antoniego Lubomirskiego nakazujące Żydom lubelskim zwołanie zjazdu ... 250
107. List podskarbiego wielkiego koronnego Karola Odrowąża Sedlnickiego do marszałka ziemstwa krakowsko-sandomierskiego ... 252
108. Listy regenta skarbu koronnego do Marka Dukielskiego marszałka ziemstwa krakowskiego i sandomierskiego ... 253
109. Uniwersał podskarbiego koronnego Karola Sedlnickiego do starszych ziemskich wielkopolskich ... 255

110. Wyrok wojewody kaliskiego Wojciecha Miaskowskiego w sprawie elekcji rabina generalnego wielkopolskiego 257
111. Uniwersał wojewody podolskiego dotyczący ułożenia sympli 259
112. Uniwersał Augusta Czartoryskiego wojewody ruskiego mianujący Chaima Symchowicza rabinem lwowskim i generalnym ziemskim ruskim 260
113. Likwidacja długów ziemstwa powiatu przemyskiego przez Komisję Skarbu Koronnego 262

II. Dokumenty samorządu żydowskiego 273
114. Podział zobowiązań skarbowych oraz długów Żydów powiatu łuckiego 275
115. Dekrety wydane na sejmikach żydowskich rozsądzające spór pomiędzy gminami w Lesznie i w Osiecznej 279
116. Dekret starszych ziemskich wielkopolskich w sprawie między Salamonem Abramowiczem rabinem w Kole a miejscowym kahałem 283
117. Dekret sejmiku żydowskiego i rabina ziemskiego w Pyzdrach w sprawie sporu rabina i gminy w Kole 285
118. Dekret rabinów ziemstwa wielkopolskiego względem podziału długów ziemstwa na kahały 288
119. Uchwała starszych ziemi chełmskiej i województwa bełskiego konstytuująca urząd pisarzy i objaśniająca procedurę przyjmowania deputatów skarbowych 289
120. Generalna kwitacja dla rabina ziemskiego poznańskiego 292
121. Dekret w Nowym Mieście między starszymi kaliskimi a pozostałymi starszymi z terenu ziemstwa wielkopolskiego 296
122. Uchwała sejmiku żydowskiego w Nowym Mieście oraz kwit dla starszych Żydów 298
123. Uniwersał starszych koronnych do Żydów Wielkopolski 299
124. Uchwała sejmiku ziemstwa Ordynacji Zamojskiej 301
125. Uchwała starszych koronnych podczas sejmiku żydowskiego w sprawie pretensji pomiędzy Żydami leszczyńskimi a ziemskimi wielkopolskimi 305
126. Uchwała sejmiku żydowskiego w Toruniu 307
127. Dekret rabina ziemskiego poznańskiego w sprawie między rabinem kcyńskim a starszymi kcyńskimi 309
128. Konfirmacja dekretu rabina ziemskiego i starszych ziemskich wielkopolskich w sprawie sporu między rabinem kcyńskim a miejscowym kahałem 311
129. Dekret starszych ziemskich krakowsko-sandomierskich wraz z aprobatą podskarbiego w sprawie sporu gminy Działoszyn ze swoimi arendarzami 314
130. Wyrok sejmu żydowskiego w sprawie pomiędzy Żydami lwowskimi a Nosonem Abrahamowiczem 316
131. Aprobata konsensu dla rabina płockiego Icka Lewkowicza przez starszych ziemskich wielkopolskich 318
132. Ugoda między gminami Ordynacji Zamojskiej i ziemstwa chełmsko-bełskiego 319

133. Dekret żydowskiego sądu polubownego rozstrzygający spory między ziemstwem chełmsko-bełskim a Ordynacją Zamojską 322
134. Ugoda między starszymi ziemskimi chełmskimi i bełskimi a starszymi Ordynacji Zamojskiej 327
135. Dekret starszych koronnych dla rabina i gminy płockiej 331
136. Dekret Sejmu Czterech Ziem w sprawie sporu między gminami w Leżajsku i Tarnogrodzie o przynależność arendarzy 334
137. Rezolucja Sejmu Czterech Ziem w sprawie przykahałków gminy buskiej..... 336
138. Ugoda pomiędzy starszymi ziemi chełmskiej a starszymi województwa bełskiego zmierzająca do zakończenia wzajemnych sporów 338
139. Dekret starszych ziemstwa wielkopolskiego w sprawie rabina płockiego..... 341
140. Ugoda pomiędzy kahałem chyrowskim i dobromilskim w sprawie pogłównego żydowskiego 342
141. Dekret sejmu żydowskiego dotyczący marszałkostwa ziemstwa wielkopolskiego 345
142. Uchwała sejmu żydowskiego w sprawie marszałkowstwa ziemskiego wielkopolskiego 349
143. Dekret starszych ziemskich chełmsko-bełskich rozstrzygający spór między gminami maciejowską i lubomelską o dostawę rajskich jabłek..... 351
144. Ugoda pomiędzy starszymi lipskimi i narolskimi w sprawie współdzielenia dochodów gminnych 353
145. Ugoda między starszymi kaliskimi a starszymi wielkopolskimi w sprawie wzajemnych rozliczeń 356
146. Aprobata przez starszych koronnych umowy między Żydami z jurydyki Podzamcze a kahałem lubelskim 358
147. Zaświadczenie starszych ziemskich włodzimierskich wystawione w interesie kahału łokackiego 361
148. Korespondencja starszych województwa wołyńskiego oraz starszych kahałów łuckiego i mielnickiego z kahałem kowelskim 362
149. Uchwała starszych ziemskich chełmsko-bełskich w sprawie finansów ziemstwa 366
150. Dekret starszych koronnych rozstrzygający spór o partykularze pomiędzy gminami kowelską a łucką 368
151. Ugoda między starszymi ziemstwa ruskiego a rabinem świrskim w sprawie kadencji marszałka ziemskiego 371
152. Libertacja starszych ziemskich wielkopolskich dla Żydów z Mławy..... 372
153. Uchwała starszych ziemskich wielkopolskich utrzymująca zwierzchność kahału w Łęczycy nad wiejskimi arendarzami 374
154. Postanowienie kongresu ziemstwa ruskiego w sprawie wysokości pogłównego płaconego przez gminę lwowską 376
155. Ugoda między kahałem lubomelskim a kahałem włodzimierskim odnośnie przynależności przykahałków..... 377

III. Akta sądowe. Varia 383
156. Manifestacja Józefa Judki starszego poznańskiego w sprawie napadu 385
157. Protestacja starszych poznańskich i starszych ziemskich kaliskich w sprawie zamordowania kupców żydowskich 387
158. Kontrakt starszych ziemskich krakowsko-sandomierskich z archidiakonem sandomierskim 389
159. Manifestacja starszych kowelskich przeciw dziedzicowi i administratorowi Kamienia Koszyrskiego 392
160. Manifestacja Lejby Moszkowicza syndyka ziemstwa wołyńskiego 394
161. Protestacja deputatów wojskowych 396
162. Protestacja deputatów wojskowych przeciw Żydom w Lubomlu 398
163. Protestacja przeciwko starszym chełmsko-bełskim w sprawie bezprawnego ściągnięcia pogłównego żydowskiego od Żydów z Uhnowa 400
164. List Plaskowskiego podczaszego trembowelskiego do Marcina Zamoyskiego podskarbiego w sprawie pogłównego żydowskiego 402
165. Oblata dokumentów w sprawie pisarza ziemskiego kaliskiego Marka Józefowicza 403
166. Rezygnacja Marka Józefowicza z funkcji pisarza ziemstwa wielkopolskiego 405
167. Protestacja starszych ziemskich wielkopolskich przeciwko Żydom kaliskim i leszczyńskim względem podniesionej rewolty w ziemstwie 409
168. List Chaima Lewkowicza do Marcina Zamoyskiego podskarbiego koronnego 411
169. List Chaima Lewkowicza do Marcina Zamoyskiego podskarbiego koronnego 413
170. Manifestacja Baltazara Śliwickiego pisarza skarbowego skarbu koronnego przeciwko kahałowi łuckiemu oraz jego protektorom w sprawie pogłównego 415
171. Manifestacja Walentego Molderfa przeciw starszym ziemskim bełskim i chełmskim 417
172. Zaświadczenia Leopolda Winklera pisarza skarbu koronnego dla Żydów poznańskich 420
173. Manifestacja w sprawie bezprawnej egzekucji podatków od Żydów włodzimierskich 421
174. Manifestacja Kazimierza Łukawskiego w imieniu braci Kaszowskich przeciwko kahałowi łuckiemu 424
175. Protestacja Żyda sochaczewskiego przeciwko starszym wielkopolskim względem unikania spłaty długu 426
176. Reprotestacja starszych kaliskich przeciwko Żydowi sochaczewskiemu względem niedotrzymania umówionego terminu 427
177. Protestacja deputatów od artylerii koronnej przeciwko rabinowi ziemskiemu poznańskiemu i starszym ziemskim kaliskim i krotoszyńskim 429

178. Protestacja starszych Żydów kaliskich przeciwko rabinowi ziemskiemu poznańskiemu ... 433
179. Protestacja przeciwko kahałowi włodzimierskiemu i pisarzowi generalnemu wołyńskiemu o niesprawiedliwe rozdzielenie asygnacji dla Żydów kisielińskich ... 436
180. Manifestacja starszych ziemskich wielkopolskich o nieważności pretensji do ziemstwa ... 437
181. Manifestacja starszych ziemskich wielkopolskich w sprawie nieposłuszeństwa Żydów zamieszkujących ziemstwo ... 439
182. List Adama Mikołaja Sieniawskiego do Jana Władysława Wyrozębskiego w sprawie gminy w Międzyrzecu Podlaskim ... 440
183. Atestacja Franciszka Lubomirskiego dla starszych powiatu przemyskiego ... 441
184. Rezygnacja Kopla Majorowicza z urzędu wiernika Żydów powiatu przemyskiego ... 442
185. Uniwersał Adama Mikołaja Sieniawskiego do Żydów z jego dóbr podolskich ... 443
186. Manifestacja syndyka lwowskiego przeciwko Nosonowi Abrahamowiczowi ... 444
187. Protestacja w imieniu Żydów Ordynacji Zamojskiej przeciwko pisarzowi Żydów koronnych i starszym ziemskim chełmsko-bełskim ... 447
188. Manifestacja Żydów Ordynacji Zamojskiej przeciw starszym Żydom chełmskim i bełskim ... 449
189. Listy w sprawie Żydów Ordynacji Zamojskiej ... 451
190. List protekcyjny Macieja Radomickiego wojewody inowrocławskiego dla syndyka generalnego ziemstwa wielkopolskiego ... 454
191. Listy magnatów do Abrahama Izaaka Fortisa ... 455
192. List pisarzy skarbu koronnego do starszych ziemskich ruskich ... 458
193. Rejestr wydatków i dochodów marszałka ziemstwa ruskiego za lata 1722-1725 ... 459
194. Pismo Józefa Potockiego wojewody kijowskiego w sprawie elekcji starszych ziemskich w Brodach ... 464
195. Manifestacja Żydów krotoszyńskich przeciw starszym ziemskim wielkopolskim ... 465
196. Pozew do trybunału skarbowego radomskiego dla marszałka i starszych gminy leszczyńskiej ... 467
197. Protestacja Łachmana Moszkowicza przeciwko Tewlowi Fiszlowiczowi rabinowi łokackiemu i jego synom ... 470
198. Asekuracja Lejby rabina krzemienieckiego dla Żydów kowelskich ... 471
199. Manifestacja Żydów kaliskich w sprawie ziemstwa wielkopolskiego ... 472
200. Manifestacja Moszka Wulfowicza przeciw marszałkowi ziemstwa podolskiego i komisarzowi Grochowskiemu ... 474
201. Manifestacja Moszka Wulfowicza przeciw przeszłemu marszałkowi ziemstwa podolskiego ... 475

202. Pozew do sądu podwojewodzińskiego bełskiego dla starszych kahału buskiego wskutek niezapłacenia pensji podwojewodziemu 476
203. Manifestacja w imieniu kahału włodzimierskiego przeciwko kahałowi łokackiemu względem sabotowania nowej sympli 477
204. Uniwersał Tomasza Antoniego Zamoyskiego ordynata zamojskiego w sprawie zwiększenia liczby delegatów na zjazdy żydowskie 479
205. Manifestacja starszych kaliskich przeciw swoim deputatom na sejmik ziemstwa 480
206. List wojewody czernihowskiego w sprawie należności Żydów lubomelskich od maciejowskich za rajskie jabłka 481
207. List Seweryna Rzewuskiego referendarza koronnego do starszych ziemskich chełmskich w sprawie kahału lubomelskiego 482
208. Uniwersał Janusza Sanguszki w sprawie rabina ziemskiego krakowskiego.... 483
209. Uniwersał Pawła Karola Sanguszki do starszych ziemskich w sprawie rabina ziemskiego krakowskiego 484
210. Suplika starszych ziemskich krakowsko-sandomierskich ze skargą na rabina ziemskiego krakowskiego 486
211. Fragmenty protokołu sądu wojewodzińskiego w sprawie próby odwołania Dawida Szmelki rabina ziemskiego 488
212. Interrogatoria w procesie przeciwko Aaronowi Abramowiczowi z Wiśnicza 492
213. Zeznania Aarona Abramowicza oskarżonego o konspirowanie na niekorzyść rabina ziemskiego 494
214. Manifestacja starszych ziemskich ruskich przeciwko starszym koronnym w sprawie zawyżonych długów ziemstwa 497
215. Plenipotencja sejmiku ziemstwa krakowsko-sandomierskiego dla sześciu starszych ziemskich 498
216. List Michała Czackiego kasztelana wołyńskiego do rabina i kahału łokackiego 500
217. Manifestacja marszałka Abrama Pietruszki przeciw starszym gminy chełmskiej 501
218. Manifestacja Wulfa Pietruszki przeciwko Heszelowi Majorowiczowi w sprawie nieustąpienia z urzędu pisarza ziemskiego 502
219. Uniwersał Jana Tarły w sprawie jurysdykcji rabina ziemskiego lwowskiego 503
220. Manifestacja starszych kahału chełmskiego przeciwko starszym ziemskim chełmsko-bełskim 504
221. Manifestacja starszych województwa bełskiego przeciw wiernikom ziemi chełmskiej 507
222. Manifestacja w imieniu starszych ziemskich chełmsko-bełskich przeciwko Moszkowi Majorowiczowi i Józefowi Izraelowi o bezprawne ułożenie dyspartymentu 509
223. Pozew do trybunału skarbowego dla kahału ostrogskiego 511

224. Wybór dokumentów z procesu między Żydami ekonomii sandomierskiej a kahałem ulanowskim toczonego przed trybunałem radomskim 512
225. Manifestacja Abrahama Józefa marszałka Żydów koronnych przeciwko metrykantowi koronnemu 528
226. Manifestacja Szowela Jakubowicza pisarza generalnego Żydów wołyńskich względem podejrzeń o nierzetelne ułożenie dyspartymentu pogłównego 532
227. Manifestacja starszego ziemskiego bełskiego przeciw innym starszym ziemskim 534
228. Manifestacja Żydów dobromilskich przeciw starszym ziemskim przemyskim z Jarosławia i Przeworska 535
229. Manifestacja szkolnika i kantora w imieniu kahału włodzimierskiego względem asygnacji skarbowych 538
230. Akt egzekucji dekretu trybunału radomskiego we Lwowie 539
231. Akt egzekucji dekretu trybunału radomskiego w Brodach 541
232. Manifestacja starszych poznańskich przeciwko starszym ziemskim poznańskim i kaliskim w sprawie elekcji rabina ziemskiego 544
233. Plenipotencja starszych Żydów województwa ruskiego w sprawie zaciągnięcia długu u Józefa Ossolińskiego chorążego nadwornego koronnego 546
234. Asekuracja dla ziemstwa ruskiego na zaciągnięcie wyderkafu wystawiona przez podstolego buskiego Aleksandra Haleckiego 547
235. Asekuracja starszych ziemskich ruskich dana Józefowi Ossolińskiemu 549
236. Asekuracja starszych Żydów województwa ruskiego w sprawie spłaty wyderkafu zaciągniętego u Józefa Ossolińskiego chorążego nadwornego koronnego 551
237. Rekognicja starszych województwa ruskiego w sprawie spłaty wyderkafu i pogłównego gminy w Lesku 553
238. Manifestacja Ejzyka Józefowicza w sprawie sejmiku w Tartakowie 560
239. Dekret Michała Kazimierza Radziwiłła w sprawie marszałka ziemstwa ruskiego Pinchasa Abramowicza 561
240. Dekret Michała Kazimierza Radziwiłła w sprawie marszałka ziemstwa ruskiego Pinchasa Abramowicza 564
241. Pozew do trybunału skarbowego dla wojewody sandomierskiego względem naruszenia uprawnień podskarbiego 567
242. Reprotestacja kahału sądeckiego przeciwko podstolemu krakowskiemu Stanisławowi Łętowskiemu oraz Żydom z Bobowej 568
243. Manifestacja wojewody sandomierskiego przeciwko podskarbiemu koronnemu 571
244. Manifestacja w imieniu starszych ziemskich ruskich przeciwko uwięzieniu marszałka ziemstwa ruskiego 573
245. Dekret konsystorza przemyskiego rozstrzygający spór o przynależność przykahałków między gminami w Przemyślu i Turce 575
246. Pozew do sądu asesorskiego w sprawie uzurpacji tytułu rabina ziemskiego lwowskiego 581

247. Manifestacja Berka Rabinowicza w sprawie rezygnacji z funkcji marszałka ziemskiego ruskiego 583
248. Manifestacja Żydów powiatu włodzimierskiego przeciwko wiernikowi ziemstwa wołyńskiego 584
249. Manifestacja w imieniu kahału żmigrodzkiego przeciwko starszym ziemskim krakowsko-sandomierskim 586
250. Manifestacja starszych sądeckich przeciwko starszym ziemskim krakowsko-sandomierskim względem niedotrzymania umów i zawyżenia wymiaru pogłównego 587
251. Pozew do trybunału skarbowego radomskiego dla starszych ziemskich chełmskich i bełskich ze strony Żydów buskich 590
252. Pozew do trybunału skarbowego dla rabinów ostrogskiego i krzemienieckiego oraz starszych w województwie kijowskim względem malwersacji podatkowych 592
253. Manifestacja gminy lwowskiej przeciw Żydom czortkowskim 593
254. Manifestacja Augusta Sułkowskiego przeciw Wojciechowi Miaskowskiemu wojewodzie kaliskiemu 595
255. Pozew do trybunału skarbowego dla Michała i Karola Radziwiłłów, Józefa Potockiego, Józefa Skrzetuskiego oraz starszych ziemskich ruskich 596
256. Zaświadczenie dla starszego ziemskiego zamojskiego 599

Słowniczek terminów staropolskich 601

Indeks rzeczowy 609

Indeks osobowy 621

Indeks nazw geograficznych 643

Table of contents

Wprowadzenie 9

Introduction 37

List of abbreviations 65

List of manuscripts 69

DOCUMENTS

I. Documents of the authorities of the Commonwealth 69
1. Universal of Crown Treasurer Jan Firlej on the leasing of the poll tax to the elders of the Crown 73
2. Universal of Crown Treasurer Stanisław Warszycki on exempting Crown Jews from paying poll tax 74
3. Acknowledgement of Bydgoszcz commissioner of the payment of the poll tax by Crown Jews 75
4. Universal of Crown Treasurer Mikołaj of Żurów Daniłowicz on the two-year lease of the Jewish poll tax to the elders of the Crown 76
5. Universal of Crown Treasurer Mikołaj Daniłowicz on the Jewish taxes 78
6. Universal of Crown Treasurer Mikołaj Daniłowicz on the Jewish taxes 79
7. Universal of Zygmunt III Vasa on the Jewish poll tax 80
8. Letter of King Władysław IV Vasa to Treasurer Jan Mikołaj Daniłowicz on the hearth tax of Crown Jews 81
9. Universal of Jan Kazimierz on overdue poll tax to Volhyn Jews 83
10. Universal of Jan Kazimierz to Crown Jews regarding money for an envoy to Turkey 84
11. Universal of King Jan Kazimierz Vasa on the taxes of Crown Jews 85
12. Protective universal of the Sub-chancellor of the Crown Bogusław Leszczyński to the Jews of the Greater Poland voivodeships 87
13. Protective universal of King Jan Kazimierz to Crown Jews 88
14. Universal of King Jan Kazimierz to Crown Jews on those avoiding paying the poll tax 90
15. Protective universal of King Jan Kazimierz to Crown Jews 91
16. Universal of Jan Kazimierz on overdue Jewish poll tax 93
17. Protective universal of Jan Kazimierz to Crown Jews on the rumors about a false Messiah 94
18. Universal of Jan Kazimierz on the Jewish poll tax to Crown Jews 97

19. Protective universal of King Jan Kazimierz to Crown Jews 99
20. Universal of King Michał Korybut Wiśniowiecki on usury 101
21. Universal of Crown Treasurer Jan Andrzej Morsztyn on the poll tax of Crown Jews 103
22. Protective universal of King Michał Korybut Wiśniowiecki to Crown Jews ... 104
23. Protection letter of Jan III Sobieski for the elder of Bełz voivodeship 106
24. Protective universal of King Jan III Sobieski to Crown Jews 107
25. Statement of King Jan III Sobieski on collecting state taxes from Jews 109
26. Universal of Jan III on collecting taxes from Crown Jews 112
27. Universal of Jan III Sobieski to Jews of the Bełz Voivodeship and Chełm land 114
28. Rescript of King Jan III Sobieski repealing the universal against the elders of Bełz voivodeship and Chełm land 116
29. Protective universal of Jan III Sobieski to Crown Jews 118
30. Universal of General Starost of Greater Poland Jan Opaliński on ceding Jewish debts 120
31. Universal of Jan III commanding loan holders to pursue their claims in particular poviats and Jewish communities 121
32. Universal of General Starost of Greater Poland Piotr Opaliński on the poll tax execution 123
33. Universal of Jan III Sobieski on the settlement of the tax bills of Jews from Bełz voivodeship 124
34. Universal of Jan III on Jews of Greater Poland voivodeships 125
35. Edict of Kalisz Voivode Rafał Leszczyński on the situation in the Greater Poland land 127
36. Universal of Kalisz Voivode Wojciech Breza on the debts of former land elders 129
37. Royal privilege for the general scribe of Crown Jews, Fiszel Lewkowicz 131
38. Resolution of Jan III on Jewish poll tax 132
39. Resolution of Jan III on taxes and safety of Crown Jews 133
40. Universal of Crown Treasurer Marek Matczyński on deputies of Jewish poll tax 136
41. Universal of King Jan III Sobieski for Crown Jews 138
42. Universal of Crown Treasurer Marek Matczyński on collecting the poll tax from the Jews of Bełz voivodeship and the Chełm land 141
43. Universal of Crown Treasurer Marek Matczyński on collecting Jewish poll tax in towns subordinated to the Włodzimierz kahal 142
44. Treasury ordinance for deputies of Jewish poll tax 144
45. Universal of Łęczyca voivode, Rafał Leszczyński, on accounting for treasury assignations of the Jews of Greater Poland 146
46. Universal of Poznań Voivode Wojciech Konstanty Breza on convening a Jewish council 147
47. Universal of Stanisław Małachowski, Kalisz voivode, commanding the Jews of Greater Poland to execute the sentence of the rabbinical court 148

48. Sentence of the royal committee for settling the debts of the land of Greater Poland 149
49. Ordinance of Grand Crown Treasurer Hieronim Augustyn Lubomirski on Kalisz Jews 155
50. Statement of royal commissioners on the land elder Wulf Jakub 156
51. Statement of a committee for Krotoszyn Jews on debt relief of the land of Greater Poland 157
52. Treasury ordinance on executing the Jewish poll tax in the Volhyn land 159
53. Universal of Hieronim Augustyn Lubomirski for Kalisz Jews 161
54. Protection privilege of August II for his factor Naftali Izaakowicz 162
55. Privilege of August II on factorship for the Poznań land rabbi, Naftali Izaakowicz 164
56. Royal privilege for Poznań and the Greater Poland Land Rabbi Naftali Izaakowicz 166
57. Universal of Walerian Naramowski, sub-voivode of Poznań, on Jewish conventions 170
58. Universal of Crown Treasurer Hieronim Augustyn Lubomirski on the conflict between the Jews of the land of Chełm-Bełz and the Jews of the land of Zamość 171
59. Universal of Crown Treasurer Hieronim Augustyn Lubomirski on the poll tax of Volhyn Jews 172
60. Treasury ordinance for the deputies of the poll tax for the Jews of Greater Poland 174
61. Privilege of protection of the Halicz Starost Józef Potocki for the Karaites of Halicz 176
62. Universal of Kazimierz Włostowski to the Jews of Greater Poland 178
63. Resolution of the commissioners' court in the treasury tribunal on tax relief for Crown Jews 179
64. Universal of Adam Sieniawski, great Crown hetman, on assignment of Przemyśl poviat Jews 179
65. Ordinance of Treasurer Jan Jerzy Przebendowski on poll tax deputies for theJews of Greater Poland 181
66. Universal of Poznań and Inowrocław voivodes on assignments to Poznań Jews 182
67. Universal of Podole Voivode Stefan Humiecki to Podole Jews 184
68. Settlement of the Crown treasury with Poznań and Kalisz Jews 185
69. Resolution of Radom tribunal forbidding Crown Jews the leasing of customs and trading of some goods 189
70. Approval of the verdict of the arbitration court by Crown Treasurer Jan Jerzy Przebendowski settling the argument between Chełm-Bełz land and the Zamość Entailed Estate 190
71. Universal of Jan Stanisław Jabłonowski, Ruthenian voivode, on convening a Jewish council 195

72. Privilege of Treasurer Jan Jerzy Przebendowski for Jews from Zamość and the Zamość Entailed Estate related to representation at Jewish councils 196
73. Resolution of Radom treasury tribunal on the general scribe of Greater Poland 198
74. Universal of Crown Treasurer Jan Jerzy Przebendowski to Crown elders on private customs 199
75. Universal of Bełz Starost Franciszek Salezy Potocki on the equality of Chełm and Bełz land elders 200
76. Project of voivode's instruction for the Jewish council of the Podole voivodeship 202
77. Universal of the Podole voivode on a Jewish council 204
78. Supplement to the voivode's instruction for the Jewish council of the Podole voivodeship 205
79. Resolution of the Radom treasury tribunal on the participation of Crown Jews in the wine trade 207
80. Consent of the Ruthenian Voivode August Czartoryski for the Przemyśl General Rabbi Michel Szmujłowicz 210
81. Resolution of the Radom tribunal on the Jewish poll tax 211
82. Universal of Kraków Voivode Teodor Lubomirski on the Kraków land rabbi 214
83. Universal of Sandomierz Voivode Jan Tarło to land elders on the Kraków land rabbi 215
84. Consent of Sandomierz Voivode Jan Tarło for Dawid Szmelka in the office of Kraków land rabbi 216
85. Universal of Sandomierz Voivode Jan Tarło to land elders on the Kraków land rabbi 217
86. Universal of Sandomierz Voivode Jan Tarło on the court case between land elders and other Jews and the Kraków land rabbi 218
87. Consent of Jan Tarło for Józef Icyk Jonowicz, the Sandomierz and Kraków land rabbi 219
88. Universal of Treasurer Karol Odrowąż Sedlnicki on improving the execution of the treasury assignation 220
89. Letter of Treasurer Sedlnicki on the argument between the Zamość Entailed Estate and the Chełm-Bełz land 221
90. Oblata of Radom tribunal decree on the fiscal affiliation of Jews from the Owrucz poviat 223
91. Resolution of the Radom treasury tribunal on improving the collection of the Jewish poll tax 224
92. Resolution of the treasury tribunal in Radom on the Jewish poll tax 227
93. The privilege of Treasurer Karol Sedlnicki for Dawid Moszkowicz in the office of the general trustee of the Bełz voivodeship and Chełm land 229
94. Confirmation of the privilege of Dawid Moszkowicz in the office of the general trustee of the Bełz voivodeship and the Chełm land 232

95. Privilege of Treasurer Karol Sedlnicki for the office of the general scribe of the Bełz voivodeship and the Chełm land 233
96. The instrument of the Ruthenian Voivode August Czartoryski for the commissioner for the Jewish regional council in Przemyślany 235
97. Resolution of the Radom treasury tribunal for Crown Jews 236
98. Nomination privilege of Antoni Lubomirski establishing Abraham Chaimowicz as the land marshal of Lublin 238
99. Universal of the Ruthenian Voivode August Czartoryski regarding the selection of a new Ruthenian trustee 239
100. Universal of Crown Treasurer Karol Odrowąż Sedlnicki, ordering Jews of the Ruthenian poviat to convene a congress 240
101. Consent for Chaim Abrahamowicz in the office of Lublin land rabbi 241
102. Order of Crown Treasurer Karol Odrowąż Sedlnicki regarding the minor kahals of the Łokacze community 243
103. Decree of the Crown Treasury Commissioner Kazimierz Granowski regarding the dispute between Jews in Komarów and the kahal in Tyszowce 244
104. Universal of Treasurer Karol Sedlnicki to the land elders of Greater Poland 247
105. The mandate of Crown Treasurer Karol Józef Odrowąż Sedlnicki to the Jews of Greater Poland 249
106. Letter from Lublin Voivode Antoni Lubomirski ordering Lublin Jews to convene a congress 250
107. Letter from Grand Crown Treasurer Karol Odrowąż Sedlnicki to the marshal of the Kraków-Sandomierz land 252
108. Letters from the Crown treasury regent to Marek Dukielski, marshal of the Kraków and Sandomierz land 253
109. Universal of Crown Treasurer Karol Sedlnicki to the land elders of Greater Poland 255
110. Judgment of the Kalisz Voivode Wojciech Miaskowski regarding the election of the Greater Poland rabbi 257
111. Universal of the Podole voivode regarding the establishment of sympla (general allocation) 259
112. Universal of August Czartoryski, voivode of Ruthenia, appointing Chaim Symchowicz as the rabbi of Lviv and as the general land rabbi of Ruthenia 260
113. Settlement of debts of the land of the Przemyśl poviat by the Crown Treasury Commission 262

II. Documents of the authorities of Jewish self-government 271
114. Division of tax liabilities and debts of Jews from the Łuck poviat 275
115. Decrees on Jewish councils settling a dispute between communities in Leszno and Osieczna 279

116. The decree of the land elders of Greater Poland in the case between Salamon Abramowicz, the rabbi of Koło, and the local kahal 283
117. Decree of the Jewish council and land rabbi, issued in Pyzdry, regarding the dispute between the rabbi and the Koło community 285
118. Decree of the rabbis of the land of Greater Poland on the division of the debts of the land per kahals 288
119. Resolution of the elders of the Chełm land and the Bełz voivodeship establishing the office of scribes and explaining the procedure for receiving tax deputies 289
120. General receipt for the Poznań land rabbi 292
121. Decree in the Nowe Miasto between the Kalisz elders and other elders from the Greater Poland land 296
122. Resolution of the Jewish council in Nowe Miasto and an acknowledgement for Jewish elders 298
123. Universal of Crown Elders to the Jews of Greater Poland 299
124. Resolution of the regional council of the Zamość Entailed Estate 301
125. Resolution of Crown elders during the Jewish council on the claims between Leszno Jews and Jews of Greater Poland 305
126. Resolution of the Jewish council in Toruń 307
127. Decree of the Poznań land rabbi in the case between the rabbi of Kcynia and Kcynia elders 309
128. Confirmation of the decree of the land rabbi and the Greater Poland land elders regarding the dispute between the rabbi of Kcynia and the local kahal 312
129. Decree of the Kraków-Sandomierz elders with the approval of the treasurer regarding the dispute between the Działoszyn community and their leaseholders 314
130. Judgment of the Jewish council in the case between the Jews of Lviv and Noson Abrahamowicz 316
131. Approval of the consent for rabbi of Płock, Icek Lewkowicz, by the Greater Poland elders 318
132. Settlement between the communities of the Zamość Entailed Estate and the Chełm-Bełz region 319
133. Decree of the Jewish court of arbitration resolving disputes between the Chełm-Bełz land and the Zamość Entailed Estate 322
134. Settlement between the Chełm and Bełz elders and elders of Zamość Entailed Estate 327
135. Decree of Crown elders for the rabbi and the Płock community 331
136. Decree of the Council of the Four Lands regarding the dispute between the communities of Leżajsk and Tarnogród about the affiliation of leaseholders 334
137. Resolution of the Council of the Four Lands on the minor kahals of the Busk community 336

138. Settlement between Chełm elders and the elders of the Bełz voivodeship aiming at ending their disagreement 338
139. Decree of the Greater Poland elders regarding the Płock rabbi 341
140. Settlement between the Chyrów and Dobromil kahals regarding the Jewish poll tax 342
141. Decree of the Jewish council regarding the office of the marshal of the Greater Poland land 345
142. Resolution of the Jewish council regarding the office of the land marshal of Greater Poland 349
143. Decree of the Chełm-Bełz elders, settling the dispute between the Maciejów and Luboml communities for the supply of etrog 351
144. Settlement between the Lipsk and Narol elders on community income sharing 353
145. Agreement between Kalisz and Greater Poland elders on mutual financial settlements 356
146. Approval by Crown elders of contracts between Jews from the Podzamcze jurydyka and the Lublin kahal 358
147. Certificate of the Włodzimierz elders granted for the benefit of the Łokacze kahal 361
148. Correspondence of the elders of the Volhyn voivodeship and the elders of Łuck and Mielnica kahals with the Kowel kahal 362
149. Resolution of the Chełm-Bełz elders on the finances of the land 366
150. Decree of Crown elders settling the dispute between the communities of Kowel and Łuck over minor towns 368
151. Settlement between Ruthenian land elders and the Świrz rabbi regarding the land marshal's term of office 371
152. Tax exemption of the Greater Poland Jews for the Jews from Mława 372
153. The resolution of the Greater Poland elders maintaining the authority of the Łęczyca kahal over rural leaseholders 374
154. Decision of the congress of the Ruthenian land regarding the amount of poll tax paid by the Lviv community 376
155. Settlement between the Luboml kahal and the Włodzimierz kahal regarding the affiliation of minor towns 377

III. Judicial records. Varia 381
156. Declaration of Józef Judka, a Poznań elder, regarding a robbery 385
157. Protestation of Poznań elders and Kalisz land elders regarding the murder of Jewish merchants 387
158. A contract of the Kraków-Sandomierz land elders with the archdeacon of Sandomierz 389
159. Declaration of Kowel elders against the landowner and administrator of Kamień Koszyrski 392
160. Declaration of Leib Moszkowicz, a syndic of the Volhyn land 394
161. Protestation of military deputies 396

162. Protestation of military deputies against Jews in Luboml 398
163. Protest against the Chełm and Bełz elders regarding unlawful collection of Jewish poll tax from Jews from Uhnów 400
164. Letter of Plaskowski, the Trembowla cupbearer, to Marcin Zamoyski, the treasurer, in the matter of the Jewish poll tax 402
165. Register of documents regarding the Land Scribe of Kalisz Marek Józefowicz 403
166. Resignation of Marek Józefowicz from the office of the Greater Poland land scribe 405
167. Protestation of the Greater Poland land elders against the Jews of Kalisz and Leszno regarding the revolt in the land 409
168. Letter of Chaim Lewkowicz to Marcin Zamoyski, the Crown treasurer 411
169. Letter of Chaim Lewkowicz to Marcin Zamoyski, the Crown treasurer 413
170. Declaration of Baltazar Śliwicki, the Crown treasury scribe, against the Łuck kahal and its patrons regarding the poll tax 415
171. Declaration of Walenty Molderf against the Bełz and Chełm land elders 417
172. Certificate of Leopold Winkler, the crown treasury scribe for the Jews of Poznań 420
173. Declaration of the unlawful execution of taxes from the Jews of Włodzimierz 421
174. Declaration of Kazimierz Łukawski on behalf of the Kaszowski brothers against the Łuck kahal 424
175. Protest of a Sochaczew Jew against the Greater Poland elders regarding avoiding the payment of debt 426
176. Re-protestation of the Kalisz elders against a Sochaczew Jew in relation to the failure to meet the deadline 427
177. Protestation of deputies of the Crown artillery against the land rabbi of Poznań and Kalisz and Krotoszyn land elders 429
178. Protest of the elders of Kalisz Jews against the Poznań land rabbi 434
179. Protest against the Włodzimierz kahal and the Volhyn general scribe regarding an unjust distribution of the assignations for the Jews of Kisielin 436
180. Declaration of Greater Poland land elders regarding the invalidity of the claims against the land 437
181. Declaration of the Greater Poland land elders regarding the disobedience of Jews living in the land 439
182. Letter of Adam Mikołaj Sieniawski to Jan Władysław Wyrozębski regarding the community in Międzyrzec Podlaski 440
183. Attestation of Franciszek Lubomirski for the elders Przemyśl poviat 441
184. The resignation of Kopel Majorowicz from the office of the trustee of the Jews of Przemyśl poviat 442
185. Universal of Adam Mikołaj Sieniawski to Jews from his Podole estates 443
186. Declaration of the Lviv syndic against Noson Abrahamowicz 445
187. Protest on behalf of the Jews of the Zamość Entailed Estate against the scribe of the Crown Jews and the elders of the Chełm-Bełz land 447

188. Declaration of the Jews of the Zamość Entailed Estate against the Chełm and Bełz Jewish elders 449
189. Letters regarding the Jews of the Zamość Entailed Estate 451
190. Protection letter of Maciej Radomicki, voivode of Inowrocław, for the general syndic of the land of Greater Poland 454
191. Letters of magnates to Abraham Izaak Fortis 455
192. Letter from the Crown treasury scribes to Ruthenian land elders 458
193. Register of expenses and income of the marshal of the Ruthenian land for the years 1722-1725 459
194. Letter of Józef Potocki, voivode of Kiev, regarding the election of the land elders in Brody 464
195. Declaration of Krotoszyn Jews against Greater Poland land elders 465
196. Summons to the Radom treasury tribunal for the marshal and elders of the Leszno community 467
197. Protest of Łachman Moszkowicz against Tewel Fiszlowicz, the Łokacze rabbi, and his sons 470
198. Assurance of Lejba, rabbi of Krzemieniec, to the Jews of Kowel 471
199. Declaration of Kalisz Jews in the matter of the Greater Poland land 472
200. Declaration of Moszek Wulfowicz against Grochowski, the marshal of the Podole land and commissioner 474
201. Declaration of Moszek Wulfowicz against the former marshal of the Podole region 475
202. Summons to the Bełz sub-voivode court for Busk kahal elders as a result of failure to pay a salary to the sub-voivode 476
203. Declaration on behalf of the Włodzimierz kahal against the Łokacze kahal over the sabotage of the new sympla (general allocation) 477
204. Universal of Tomasz Antoni Zamoyski, heir of the Zamość Entailed Estate, on increasing the number of delegates for Jewish conventions 479
205. Declaration of Kalisz elders against their deputies to land councils 480
206. Letter from the voivode of Czernihów regarding the dues of Luboml Jews from the Jews of Maciejów for etrog 481
207. Letter of Seweryn Rzewuski, the referendary of the Crown, to the Chełm elders regarding the Luboml kahal 482
208. Universal of Janusz Sanguszko regarding the Kraków land rabbi 483
209. Universal of Paweł Karol Sanguszko to land elders regarding the Kraków land rabbi 484
210. Petition of Kraków-Sandomierz land elders with a complaint against the Kraków land rabbi 486
211. Fragments of the minutes of the voivode's court regarding the attempt to dismiss Dawid Szmelka, the land rabbi 489
212. Questions in the trial against Aaron Abramowicz from Wiśnicz 492
213. Testimony of Aaron Abramowicz, accused of conspiracy to disadvantage the land rabbi 494

214. Declaration of the Ruthenian land elders against Crown elders regarding inflated debts of the land 497
215. Plenipotence of the Kraków-Sandomierz land council for six land elders 498
216. Letter from Michał Czacki, a Volhyn castellan, to the rabbi and kahal of Łokacze 500
217. Declaration of marshal Abram Pietruszka against the elders of the Chełm community 501
218. Declaration of Wulf Pietruszka against Heszel Majorowicz regarding the failure to resign from the office of the scribe 502
219. Universal of Jan Tarło regarding the jurisdiction of the Lviv land rabbi 503
220. Declaration of the elders of the Chełm kahal against the elders of the Chełm and Bełz land 504
221. Declaration of the Bełz voivodeship elders against the trustees of Chełm land 507
222. Declaration on behalf of the Chełm-Bełz land elders against Moszek Majorowicz and Józef Izrael regarding the unlawful allocation 509
223. Summons to the treasury tribunal for the Ostróg kahal 511
224. Selection of documents from the trial between the Jews of the Sandomierz economy and the Ulanów kahal held before the Radom tribunal 512
225. Declaration of Abraham Józef, the marshal of the Crown Jews, against the Crown metricant 528
226. Declaration of Szowel Jakubowicz, the general scribe of Volhyn Jews, regarding suspicions about making an unfair allocation of poll tax 532
227. Declaration of Bełz land elder against other land elders 534
228. Declaration of Dobromil Jews against Przemyśl land elders from Jarosław and Przeworsk 535
229. Declaration of the shames and cantor on behalf of the Włodzimierz kahal regarding treasury assignations 538
230. Act of execution of the decree of the Radom tribunal in Lviv 539
231. Act of execution of the decree of the Radom tribunal in Brody 541
232. Declaration of Poznań elders against the land elders of Poznań and Kalisz on the election of the land rabbi 544
233. Plenipotence of Jewish elders of the Ruthenian voivodeship regarding the incurrence of debt with Józef Ossoliński, the court standard-bearer of the Crown 546
234. Assurance for the Ruthenian land to incur wyderkauf issued by the Busk Steward Aleksander Halecki 547
235. Assurance of Ruthenian land elders to Józef Ossoliński 549
236. Assurance of Jewish elders of the Ruthenian voivodeship regarding the repayment of wyderkauf contracted with Józef Ossoliński, Crown court standard-bearer 551
237. Acknowledgement of the elders of the Ruthenian voivodeship regarding the repayment of the wyderkauf and the poll tax in Lesko community 553

238. Declaration of Ejzyk Józefowicz regarding the regional council in Tarta-ków 560
239. Decree of Michał Kazimierz Radziwiłł regarding Pinchas Abramowicz, the marshal of the Ruthenian land 561
240. Decree of Michał Kazimierz Radziwiłł regarding Pinchas Abramowicz, the marshal of the Ruthenian land 564
241. Summons to the treasury tribunal for the voivode of Sandomierz regarding a violation of the rights of the treasurer 567
242. Re-protestation of the Nowy Sącz kahal against the Kraków Steward Stanisław Łętowski and Jews from Bobowa 568
243. Declaration of the Sandomierz voivode against the Crown treasurer 571
244. Declaration on behalf of the Ruthenian land elders against the imprisonment of the marshal of the Ruthenian land 573
245. Decree of the Przemyśl consistory, settling the dispute over the affiliation of minor kahals between the communities in Przemyśl and Turka 575
246. Summons to the court of assessors regarding the usurpation of the title of the Lviv land rabbi 581
247. Declaration of Berko Rabinowicz regarding his resignation of the office of the Ruthenian land marshal 583
248. Declaration of the Jews of the Włodzimierz poviat against the trustee of the Volhyn land 584
249. Declaration on behalf of the Żmigród kahal against the Kraków-Sandomierz land elders 586
250. Declaration of Nowy Sącz elders against the Kraków-Sandomierz land elders regarding the failure to keep their promise and overestimation of the poll tax rate 587
251. Summons to the Radom treasury tribunal for the elders of Chełm and Bełz from Busk Jews 590
252. Summons to the treasury tribunal for the rabbis of Ostróg and Krzemieniec and Kiev voivodeship elders regarding tax embezzlement 592
253. Declaration of the Lviv community against the Czortków Jews 593
254. Declaration of August Sułkowski against Wojciech Miaskowski, voivode of Kalisz 595
255. Summons to the treasury tribunal for Michał and Karol Radziwiłł, Józef Potocki, Józef Skrzetuski, and Ruthenian land elders 596
256. Confirmation for the Zamość land elder 599

Glossary of Old Polish terms 601

Index of subjects 609

Index of names 621

Index of geographical names 643

Żydzi aszkenazyjscy, którzy osiedlili się w Koronie Polskiej, a następnie rozwinęli w najliczniejszą diasporę żydowską w ówczesnym świecie, stworzyli wyjątkową strukturę samorządu ziemskiego. Prezentowane wydawnictwo obejmuje 256 wybranych dokumentów dotyczących żydowskiego samorządu terytorialnego, które są rozproszone w różnych zespołach archiwalnych w okresie od jego powstania do likwidacji przez sejm konwokacyjny 1764 r. Zostały usystematyzowane w 3 grupy proweniencyjno-tematyczne: 1) dokumenty władz Rzeczypospolitej – króla, podskarbich, wojewodów, trybunału skarbowego, komisji królewskich – skierowane do różnych organów samorządu żydowskiego; 2) dokumenty samego samorządu żydowskiego różnych szczebli, od władz kahalnych po Sejm Czterech Ziem, ale przede wszystkim związane z samorządem poszczególnych ziemstw; 3) dokumenty sądowe i varia (manifestacje, pozwy, wyroki, akty egzekucji, korespondencja dotycząca spraw żydowskich, kontrakty).

„[...] wydawnictwo zbiera rozproszone dokumenty dotyczące samorządu żydowskiego w Koronie Polskiej w XVII-XVIII w. Dowodzi też ponad wszelką wątpliwość potrzeby realizacji takiego tematu badawczego. Zebrany materiał stawia w nowym świetle początki, rozwój (przemiany) oraz kompetencje żydowskich instytucji samorządowych. [...] Tom przynosi nieocenione pożytki dla badań czasów staropolskich, różnych aspektów obyczajowości, zagadnień gospodarczych i prawnych. Jest więc wartością ponadczasową".

Z recenzji prof. W. Kowalskiego

„Znaczenia publikacji źródłowych nie ma potrzeby szerzej uzasadniać. Stanowią one nie tylko inspirujący rozwój badań ważny element w warsztacie naukowym każdego historyka, ale także umożliwiają mniej przygotowanemu czytelnikowi zetknięcie się z autentycznym fragmentem historycznej rzeczywistości w takiej formie i treści, jak ją pojmowali działający wówczas ludzie. Nierzadko z przekazów tych dadzą się odczytać również ich emocje, motywacje podejmowanych działań czy kulisy zdarzeń i wypadków. Znaczenie publikacji źródeł wyeksponować należy w szczególny sposób w odniesieniu do zamieszkującej dawną Rzeczpospolitą społeczności żydowskiej".

Z recenzji prof. H. Gmiterka

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ISBN 978-83-8138-057-7

9 788381 380577

www.akademicka.pl